

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Katedra za historiju umjetnosti

**ULOGA I ZNAČAJ JOSIPA POSPISILA U RAZVIJANJU
KONCEPTA BOSANSKOG SLOGA**

Završni magistarski rad

Mentor: Prof. dr. Aida Abadžić-Hodžić

Studentica: Hafsa Rustempašić

Sarajevo, 2023.

Sadržaj:

1. UVODNE NAPOMENE I STRUKTURA RADA	1
2. ARHITEKTURA BOSNE I HERCEGOVINE U AUSTROUGARSKOM PERIODU	4
2.1. KULTURNE I DRUŠTVENE OKOLNOSTI U BIH ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE	4
2.2. ULOGA ARHITEKTURE U KULTURNOJ POLITICI MONARHIJE.....	6
2.3. STILOVI GRADNJE.....	9
2.4. POJAVA BOSANSKOG SLOGA.....	16
3. ARHITEKT JOSIP POSPIŠIL	22
3.1. PRIJE SARAJEVA	22
3.2. DOLAZAK U SARAJEVO.....	26
4. BOSANSKI SLOG I ARHITEKT POSPIŠIL	29
4.1. ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA	29
4.2. RAZVOJ ARHITEKTONSKOG DJELOVANJA JOSIPA POSPIŠILA I UPOTREBA BOSANSKOG SLOGA	32
4.2.1. <i>Zgrada u ulici Čekaluša 61.</i>	37
4.2.2. <i>Stambeno-poslovna zgrada Musafija</i>	38
4.2.3. <i>Vatrogasna kasarna</i>	40
4.2.4. <i>Robna kuća Prčić</i>	42
4.2.5. <i>Zgrada Hadim Ali-pašinog vakufa</i>	43
4.2.6. <i>Četiri stambene kuće na Kovačićima</i>	44
4.3. POSEBNOST POSPIŠILOVOG ARHITEKTONSKOG IZRIČAJA.....	46
4.4. ZNAČAJ I DOPRINOS <i>BOSANSKOG SLOGA</i> U HISTORIJU ARHITEKTURE EVROPSKOG MODERNIZMA.....	50
5. ZAKLJUČAK	52
6. POPIS ILUSTRACIJA.....	54
7. LITERATURA:	55

Sažetak:

Ovaj rad prikazuje utjecaj arhitekta Josipa Pospišila na razvijanje koncepta bosanskog sloga. Njegovi projekti se ne mogu svrstati u potpuna ostvarenja u ovom stilu, ali uveliko doprinose njegovom razvoju na prostoru Bosne i Hercegovine. Pojava bosanskog sloga je izrazito važna za historiju vernakularne arhitekture, za kulturni identitet regije, kao i za sintezu tradicije i moderniteta. Arhitekt Josip Pospišil doprinosi razvijanju bosanskog sloga na više razina. On se zalaže za identificiranje specifičnih primjera tradicionalne arhitekture radeći brojne skice, te pišući o tradicionalnoj i lokalnoj arhitekturi. Zajedno sa arhitektom Josipom Vancašem, pokreće i temu očuvanja i zaštite kulturnog naslijeđa. Pored toga, daje rješenja koja imaju pojedine elemente ovog stila čime naglašava vrijednost i potencijal domaće arhitekture. U radu je predstavljena geneza razvoja bosanskog stila gradnje kroz radove arhitekta Pospišila koji u Sarajevo dolazi 1908. godine i tu boravi narednih deset godina, sve do svoje smrti. Spomenuti su i radovi koji nemaju odlike čistog bosanskog sloga s ciljem prikazivanja razvoja i usmjerenja kojim se ovaj arhitekt kreće u svom dugogodišnjem radu. Posebna analiza je posvećena njegovim projektima Vatrogasne kasarne, zgrade Hadim Ali-pašinog vakufa, stambeno-poslovne zgrade Musafije, četiri stambene zgrade na Kovačićima iz 1912. godine, te robne kuće Prcić u Tuzli. Na svim ovim objektima, u većoj ili manjoj mjeri, se mogu prepoznati odlike bosanskog sloga, koje će se u potpunosti razviti na rješenjima kod arhitekata kao što su Josip Vancaš, Rudolf Tönnies, Hans Berger i drugi. Ovaj rad prikazuje doprinose arhitekta Pospišila koji se zasnivaju na domaćim elementima gradnje i vrednovanju naslijeđa što daje jasniji uvid u pojavljivanje i razvoj bosanskog sloga. To otvara put boljem razumijevanju i daljnim istraživanjima o ovom arhitektonskom stilu u Bosni i Hercegovini. Kroz projekte i tekstove ovog arhitekta objavljene u mnogim časopisima, mogu se uvidjeti struje i stilovi gradnje koji preovladavaju u periodu kada ovaj arhitekt boravi u Sarajevu.

Ključne riječi: Josip Pospišil, bosanski slog, razvoj, arhitektura, stilovi gradnje

1. UVODNE NAPOMENE I STRUKTURA RADA

Austrougarskom okupacijom, na područje Bosne i Hercegovine se javljaju veći utjecaji Zapada, ali se ujedno i transponiraju zatečene stilske karakteristike i izrazi što će naposljetku dovesti do pojave bosanskog sloga, kao stanovite prolegomene za pojavu bosanske moderne u arhitekturi. Među arhitektima koji doprinose i nude kvalitetna graditeljska ostvarenja je i Josip Pospišil čije djelovanje na polju razvoja domaćeg stila jeste tema ovog rada.

Krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća se javlja intenzivnije proučavanje arhitektonskog naslijeđa iz ovog perioda, čime nastaje veliki broj radova.¹ Veliki dio njih uključuje istraživanja na temu razvoja bosanskog sloga i djelovanja arhitekta Pospišila, a među prvim u redu su knjiga Nedžada Kurte *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog sloga*, iz 1998. godine i knjiga Mehmeda Hrasnice *Arhitekt Josip Pospišil: život i djelo* iz 2003. godine koja daje važne informacije o njegovom životu i radu. U knjizi se nudi i vrijedan zbir prevedenih studija, novinskih natpisa, crteža stare bosanske arhitekture, te projekata. Ranije istraživanje o arhitekti Pospišilu se pronalazi u stručnom članku Ivana Bacha iz 1943. godine pod nazivom *Arhitekt Josip Pospišil: tumač i zaštitnik starog graditeljstva bosanske Hrvatske*.

Također je važno istaknuti radove Ibrahima Krzovića *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 - 1918*, iz 1908. godine, te knjigu istog autora iz 2004. godine *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*. Doprinos u istraživanjima daje i knjiga Borislava Spasojevića *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu* koja je objavljena 1999. godine. Interes za ovu temu nastavlja se i u recentnim studijama kao što je studija Lejle Bušatlić iz 2021. pod nazivom *Bosanski slog u komparativnom diskursu nacionalnih arhitektonskih stilova na području Balkana* koji je objavljen u Radovima Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

¹ Jaseka Gudelj, *Interdisciplinarni pristup gradu: Sarajevo i pamćenje*, Kvartal Vi-314-2009., str. 109.

Važne informacije nude i dosadašnja istraživanja o drugim značajnim arhitektima ovog perioda poput radova *Arhitekt Josip Vancaš: značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva* Jelene Božić iz 2006. godine, *Arhitekt Karel Pařík : čeh koji je gradio evropsko Sarajevo (04. 07. 1857. - 16. 06. 1942.)* iz 2007. čiji su autori Jiří Kuděla, Branka Dimitrijević i Ivo Vacík, potom nešto ranija disertacija Branke Dimitrijević odbranjena 1991. godine na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod nazivom *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, te disertacija Mirhe Šabanović, odbranjena 2022. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, naziva *Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo*.

Ovo istraživanje se u velikoj mjeri oslanja i na objavljenje radove arhitekta Pospišila, ali i drugih arhitekata, u stranim i domaćim časopisima. Ti časopisi su *Der Bautechniker*, *Der Architekt* koji se izdaju u Beču, *Architektonicky obzor* u Pragu, *Tehnički list* iz Zagreba i sarajevski *Bosnische Post*. U prva dva časopisa arhitekt Pospišil objavljuje značajne skice i crteže arhitekture nakon dolaska u Sarajevo. Osim likovne vrijednosti koju imaju, ovi crteži su i važni dokumentarni izvori kao prve anatomske studije lokalne arhitekture koje su graditeljima pomogle da preciznije definiraju primarne likovno-kompozicione odlike zatečene arhitekture.

Pored navedene literature, u velikoj mjeri se rad zasniva i na terenskom istraživanju koje je imalo za cilj analizu i bilježenje stilskih karakteristika objekata koji su obrađivani. Zasnivao se na posjeti objekata koji su obrađivani, uz sistematizaciju i klasifikaciju prikupljene građe na terenu, te fotodokumentaciji. Posjeta se odnosi na objekte: Vatrogasna kasarna, Hadim Ali-pašin vakuf, stambeno-poslovna zgrada Musafija, zgrada u ulici Čekaluša 61. Znatno broj podataka je prikupljen i posjetom i korištenjem literature iz: biblioteke Zemaljskog muzeja BiH, Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Gazi Husrevbegove biblioteke, Nacionalne biblioteke u Sarajevu, odjeljenja dokumentacije i biblioteke Umjetničke galerije BiH. Terenska istraživanja i prikupljanja su se izvodila od novembra 2022. do marta 2023. godine.

Istraživanju su dodatno doprinijeli i podaci o građevinama koje bilježi Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

U prvom poglavlju ovog rada će se ukazati na društvene, političke i kulturne prilike Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu, značaj generacije arhitekata Zemaljske vlade

koji donose direktne utjecaje arhitektonskih stilova iz srednjoevropskih prijestolnica, kao i tok razvoja ovih stilova koji dovode do pojave bosanskog sloga. Predstavit će se neki značajniji radovi odabranih arhitekata koji imaju obilježja specifičnih stilova, aktuelnih u tom periodu. Sljedeće poglavlje će se posvetiti biografiji Josipa Pospišila, njegovom djelovanju prije Sarajeva, te nakon dolaska 1908. godine. U trećem poglavlju će se razraditi doprinos arhitekta u očuvanju kulturnog naslijeđa koji dovodi do definiranja elemenata bosanskog stila uz detaljnu analizu najznačajnijih projekata. Predstavit će se i osobitost stila gradnje arhitekta Pospišila u kontekstu upotrebe bosanskog sloga kroz usporedbu s radovima arhitekta Josipa Vancaša. Kroz analizu i komparaciju će se istaći sličnosti i razlike u rukopisima, te posebnost Pospišilovog djelovanja.

Razlog za ovo istraživanje leži u potrebi za analizom i obradom konkretnih primjera rada arhitekta Pospišila koji doprinose punom ostvarenju bosanskog sloga. Na ovaj način bi se mogla stvoriti sveobuhvatnija slika i pozicioniranje ovog stila gradnje u historiji arhitekture kao i izvornost stila u kontekstu evropske arhitekture s početka 20. stoljeća. Uloga ovog arhitekta u definiranju domaćeg stila gradnje nije mala i ovaj rad nudi prikaz njegovog djelovanja i razvoja prije i nakon dolaska u Bosnu. Obrađeni su i predstavljeni neki njegovi značajniji radovi koji vrednuju domaće karakteristike gradnje za vrijeme boravka u Pragu, a koji su ostavili traga i u njegovom kasnijem stvaralaštvu. Ono što se do sada nije u literaturi dovoljno obrađivalo, a ovaj rad nastoji donijeti u vidu doprinosa u istraživanju Pospišilovog opusa, jeste osvrt i usporedba ranijih aktivnosti arhitekta, utjecaja koji na njega djeluju za vrijeme boravka u Češkoj i stilova koje primjenjuje. On ne započinje svoja arhitektonska stvaralaštva u Sarajevu, ali puni kapacitet ostvaruje upravo tu. On dolazi kao već cijenjen i aktivan arhitekt ostavljajući iza sebe mnoge radove, ali u glavnom gradu Bosne i Hercegovine ostvaruje primjere daleko značajnije u kontekstu vrednovanja domaćeg stila i kulturnog naslijeđa. Kroz analizu tih primjera, istaknute su najznačajnije odlike autorskog rukopisa koje igraju neizostavnu ulogu u definiranju ideja bosanskog stila gradnje. Doprinos ovog rada se ogleda u proširivanju znanja i informacija s ciljem boljeg razumijevanja procesa formiranja i upotrebe bosanskog sloga kroz konkretne primjere radova arhitekta Josipa Pospišila.

2. ARHITEKTURA BOSNE I HERCEGOVINE U AUSTROUGARSKOM PERIODU

2.1. Kulturne i društvene okolnosti u BiH za vrijeme austrougarske uprave

Nakon austrougarske okupacije, Sarajevo ostaje glavni centar kulturnog, društvenog i političkog života njegovih stanovnika. Društveni život počinje sve više da poprima obilježja onog u Beču i Budimpešti, a koji se uveliko zasniva na luksuznijem komforu za bogatije, poput trgovačko-poslovnih familija.² To se ogleda u gradnji raskošnih palata, javnih objekata koji simboliziraju moć, vila i drugih objekata koji služe istim svrhama. Nova svakodnevica počinje uključivati posjetu izložbama, predstavama i drugim kulturnim događajima. Mladi iz uglednih porodica sve više odlaze u druge evropske centre kako bi stekli viša obrazovanja. Novom obrazovanom strukom, sa ideološki formiranim stavovima po željama Monarhije, lakše se otvara put modernizaciji.

Ugledne trgovačke i bankarske porodice ostavljaju veliki trag u historiji Bosne i Hercegovine, naročito Sarajeva, svojim kontinuiranim građanskim životima, kulturom stanovanja, imovinom, zadužbinama i kulturnom zaostavštinom. Među istaknutim imućnim srpskim porodicama ovog perioda se nalaze Despići koji uživaju veliki ugled, potom porodice Jeftanović, Josipović, Besarović i Ceković, među jevrejskim porodice Salom, Finci, Levi, Montiljo, Kabiljo, Šiler, a muslimanskim Husedžinović, Bičakčić, Hadžišabanović, Bašagić, Fadilpašić, Kadić, Alibegović i mnoge druge.

Nova vlast svoje prisustvo počinje naglašavati kroz modernizaciju u vidu okretanja od orijentalnih ka zapadnim karakteristikama. Na taj način je iskazivala svoju moć i sposobnost da vodi zemlju koja se počela sve više uklapati u ostatak Monarhije kao multi-etnička zajednica.

Bosna i Hercegovina se počinje uključivati u izložbene aktivnosti koje su postale dobra prilika za njeno promovisanje i upoznavanje javnosti s potencijalima i dosadašnjim

² Mirha Šabanović, *Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2022., str. 41.

napretkom. Zemlja se 1891. godine predstavlja na Velikoj bečkoj izložbi narodnih nošnji. Posjedovala je 37 kompletnih nošnji svih bosanskohercegovačkih nacionalnosti, 120 luksuznih dijelova nošnji i 40 vrijednih dodataka i nakita. Za prikupljanje i dokumentaciju uz detaljan opis je zaslužan Ćiro Truhelka.³

Nakon ove, učestvuje i na drugim brojnim izložbama u Zagrebu, Budimpešti, Temišvaru. Bosanski paviljon predstavljen na izložbi u Budimpešti 1896. godine se sastojao od industrijskog, šumarskog, željezničkog paviljona, bosanske muslimanske kuće, bosanske kafane i radionice tekstila. Kuća je predstavljala gradsku kuću s pet soba, ukrašenim plafonom (šišom) i dolafima. Sastojala se od haremluka, ženskog intimnijeg dijela, i selamluka koji je bio namijenjen za muškarce i primanje gostiju. Tu se nalazila i divanhana i prostorije za posluhu. Kako bi se upotpunio doživljaj, postavljene su i figure obučene u odgovarajuću odjeću. Motivi unutrašnjosti su rađeni prema onim u etnografskim zbirkama Zemaljskog muzeja.⁴

Godine 1897. bosanski paviljon se predstavlja na izložbi u Bruxellesu, a potom i na Jubilarnoj izložbi u Beču 1898. godine, gdje se po prvi put susreću elementi secesionističkog stila.⁵

Možda najznačajnije učestvovanje BiH na ovim izložbama jeste ono 1900. godine u Parizu kada arhitekt Karl Panek projektuje paviljon po uzoru na kuću Husein-kapetan Gradašćevića. Unutrašnjost su uredili i oslikali čuveni secesionisti Alfonso Mucha i Alojz Kaufman. O strukturi ove Svjetske izložbe je objavljen tekst u sarajevskom časopisu *Nada* uz priložene fotografije.⁶ U sljedećem augustovskom izdanju izlazi još jedan tekst u kojem se bosanski paviljon opisuje kao nesumnjivo najljepši,⁷ dok fotografije izlaze u narednom broju.⁸

Za kulturni razvoj Bosne u ovom periodu je bio značajan i časopis *Nada*. Njega izdaje Zemaljska vlada od 1894. do 1903. godine, a štampa se u Zemaljskoj štampariji. Ovaj časopis za pouku, zabavu i umjetnost pokreće vladin povjerenik za Sarajevo, Kosta

³ Aida Lipa, „The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina: Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art“, *Kakaniien*, 26.05.2006., Beč, str. 2.

⁴ *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896.*, Izdanje Izložbenog ureda Bos. Herc. Zemaljske vlade, 1896., str. 100-101.

⁵ Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*, Kulturno naslijeđe, Sarajevo 1998., str. 48.

⁶ *Nada*, br. 16., 15. august 1900., Sarajevo, str. 251-253.

⁷ *Nada*, br. 17., august 1900., Sarajevo, str. 268-270.

⁸ *Nada*, br. 18., septembar 1900., Sarajevo, str. 1., 276-277.

Herman. Svojim aktivnim djelovanjem je okupljao književnike i umjetnike koji su djelovali širom BiH, kao što su Antun Gustav Matoš, Safvet-beg Bašagić, Milan Begović, Silvije Strahimir Kranjčević, a svojim ilustracijama su listove krasili Leo Arndt, Kub Ludwig, Ewald Arndt Čepelin, Maximilian Liebenwein, Ivana Kobilica i drugi.⁹ Izlazio je dva puta mjesečno, na latinici i ćirilici. Njegov značaj se ogleda u informiranju o kulturnom životu unutar Monarhije, ali i u drugim evropskim centrima. Predstavljanje su sve značajnije aktuelnosti u umjetnosti, pa se tako objavljuju rasprave o razvoju moderne umjetnosti, radovi Klimta, Stucke, de Chavannesa itd.¹⁰

Tekstovi, praćeni i brojnim likovnim prikazima, uvode u razumijevanje kulturnih i društvenih okolnosti koje nastaju nakon dolaska Austro-Ugara u Bosnu i Hercegovinu. Najaktivniji umjetnici koji svoje radove objavljuju u *Nadi*, od osnivanja do posljednje publikacije, su braća Ewald i Leo Arndt iz Njemačke, Maximilian Liebenwein iz Austrije i Ivana Kobilica, slovenska slikarica. Ova četiri umjetnika osnivaju i Sarajevski slikarski klub.¹¹ Pred sam kraj 19. stoljeća, svoje radove, koji su se objavljivali u časopisu, skupljaju i izlažu na izložbama u Mađarskoj, Austriji i Njemačkoj.¹²

2.2. Uloga arhitekture u kulturnoj politici Monarhije

Nakon što je 1878. godine počelo zvanično austrougarsko upravljanje Bosnom i Hercegovinom, vlast nije gubila vrijeme, već je odmah počela s reformama i promjenama koje će pokazati njenu moć i sposobnost kontroliranja područja. U tom periodu Bosna i Hercegovina je doživjela značajne promjene u svom arhitektonskom stilu i urbanističkom planiranju u odnosu na raniju osmansku urbanu strukturu. Narušava se dotadašnja stroga podjela na čaršiju i mahale, tj. poslovni i privatni život, te se oni prepliću u novim tipovima građevina kao što su stambeno-poslovne zgrade.

⁹ Detaljnije o značaju časopisa *Nada* u kontekstu likovnih prilika: Aida Abadžić-Hodžić, „Likovne prilike u Bosni i Hercegovini u godinama austrougarske uprave i pitanje umjetničkog moderniteta: značaj i uloga časopisa *Nada*“, sa simpozija „Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini“ od 22. novembra 2014. u Sarajevu, Nacionalni komitet ICOMS u Bosni i Hercegovini, ed. Vjekoslava Sanković Simčić, Sarajevo, 2016., str. 11-18.

¹⁰ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 45.

¹¹ Aida Lipa, „The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina...“, str. 5.

¹² Ljubica Mladenović, *Građansko slikarstvo u BiH u XIX vijeku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 97.

Prvih godina nakon okupacije, fokus vlasti je bio usmjeren na revitalizaciju i sanaciju postojećih objekata, saobraćaja, vodovoda, regulaciju korita rijeke Miljacke itd. Ovo je bio prvi preduslov za dalji razvoj grada, nakon čega nastupa njegovo postepeno širenje na zapadnom dijelu. U početku, prioritet je bilo smještanje administrativnih i vojnih organa i u tu svrhu se preuređuju zatečene osmanske građevine poput hanova, kupatila, kasarni, zgrada uprave itd.

Austro-Ugarska je sa sobom donijela nove građevinske materijale, tehnologije i stilove koji su značajno utjecali na arhitekturu ovog kraja. Gradovi, naročito Sarajevo, počinju da dobivaju nove izgledе, okrećući se od pravca u kojem je dotad tekao razvoj. Pojavila se njihova ekspanzija i modernizacija, što je obuhvatalo izgradnju novih urbanih područja i infrastrukture, uključujući puteve, željeznice, vodovod, formirajući tako nove urbane centre. Regulišu se tokovi Miljacke i postojeće ulice, te se javljaju nove. Plan razvoja je uključivao i regulaciju komunalnih usluga i gradske kanalizacije. U blizini izvora Pjenkovac na Bentbaši, otvorena je ljetna banja 1884. godine.¹³ Također, Isa-begov hamam, po projektu arhitekta Josipa Vancaša, 1891. godine postaje dostupan za javnost.

U prvih deset godina vlast podiže mnogobrojne značajne građevine, a 1890. se može smatrati godinom početka velike ekspanzije i arhitektonskog preokreta. U tom periodu se gradi veliki broj administrativnih objekata, stanova za srednju klasu u neorenesansnom stilu, vila, tržnica, pozorište, bolnički kompleks itd.¹⁴ Godine 1888. se gradi i Zemaljski muzej u Sarajevu koji pospješuje kulturnu misiju u BiH.

U ovim poduhvatima se nova vlast susreće sa zakonima građenja kojim se vodilo u tursko vrijeme, a koji su uključivali pravila oko visine gradnje, upotrebi materijala, zaštite od požara itd. Većinu ovih stavki preuzimaju i modifikuju vlastitim potrebama, te 1880. godine Zemaljska vlada izdaje novi pravilnik gradnje koji se prvenstveno odnosi na glavni grad, a potom i ostale po potrebi. Nešto kasnije, 1893. godine, izdaje se poseban pravilnik koji se odnosi na gradnju na konkretnim lokalitetima poput Bašćaršije, te regulaciju postojećih i novih ulica i trgova. Ovi zakoni ostaju važeći sve do kraja

¹³ Borislav Spaspojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Svjetlost, Sarajevo, 1988., str. 13.

¹⁴ Aida Lipa, „The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina...”, str. 1.

austrougarske uprave. Posebna pažnja se posvećuje Sarajevu, međutim bez jasnih urbanističkih perspektiva.¹⁵

Ekspanzijom i širenjem gradova, javljaju se i drugačiji tehnički i životni standardi. Arhitekti su zadovoljavali nove životne potrebe gradeći po modelima evropskih metropola. Što se tiče stilova gradnje, u prvim godinama nakon okupacije preovladavaju neohistoricizmi u kojim se ne pronalazi ništa novo niti jedinstveno budući da nisu imali svoju tradiciju postojanja u Bosni.¹⁶ Među najčešćim se upotrebljavaju stilovi neorenesanse, neoromanike, neogotike i neobaroka. Ova struja romantičarskog historicizma se ne zadržava dugo budući da Monarhija nastoji uspostaviti čvrstu državnu i kulturnu instituciju, a jedan od preduslova za to je uspostavljanje semantički jasnog umjetničkog izraza. Iz tog razloga se javlja pseudomaurski stil kao odraz kulture muslimanskog stanovništva, ali dosta generalizirano. Ovaj stil se zasniva na vrlo uopćenom pogledu na islamsku umjetnost koja se zadržava na razini čiste dekorativnosti.

Period secesije je posljednja etapa koja zajedno s prethodno spomenutim dovodi do razvoja bosanskog sloga. Od početka, elementi tradicije su prožeti kroz secesionistička arhitektonska rješenja iako oni nemaju jasne detalje preuzete iz arhitekture koja se zatiče okupacijom. Nedžad Kurto u svom tekstu „Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini: Historijske osnove rane moderne“ navodi kako se razvoj secesionističke arhitekture može pratiti po dva paralelna toka. Jedan je usko vezan za srednjoevropsku graditeljsku baštinu koja se javlja u raznim oblicima i razvojnim fazama na osnovu vanjskih utjecaja, a drugi vrednuje duh mjesta i lokalnu graditeljsku tradiciju i tako vodi do formiranja bosanskog sloga i rane moderne. Početak nove graditeljske tradicije, u prvoj deceniji 20. stoljeća, se većinom zasniva na prvom toku.¹⁷

Vremenom se sve više traga za vještim komponiranjem tradicije i uspostavljanjem dijaloga s duhom mjesta u kojem se gradi. Kurto nadalje objašnjava da arhitekti u BiH

¹⁵ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 19.

¹⁶ Nedžad Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini: Historijske osnove rane moderne“, *Prilozi*, 28, Sarajevo, 1999., str. 115.

¹⁷ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 119.

pribjegavaju stilu osmansko-turske umjetnosti jer je doživljavaju kao stil antihistoricizma i primjenom ne ulaze ni u kakav eklektički odnos.¹⁸

Preuzimaju se neki elementi poput doksata čija uloga ostaje ista, insistira se na slikovitosti cjeline i na taj način se postiže efekt skladnog jedinstva strukture i forme. Sve to otvara put razvoju bosanskog sloga koji se javlja iz ovih reinterpretacija tradicionalnih arhitektonskih oblika uz jasnu orijentaciju prema modernističkim tendencijama Evrope.

Značajnu ulogu u prepoznavanju tradicionalnih vrijednosti graditeljstva u BiH imaju arhitekti Josip Vancaš i Josip Pospišil. Prvi definira pojam bosanskog sloga nakon posjete holandskog ministra građevinarstva i historičara umjetnosti Corneliusa Gurlitta Sarajevu koji skreće pažnju na važnost očuvanja i njegovanja narodnog graditeljstva.¹⁹

Bosanski slog je determiniran na osnovu regionalne posebnosti. To pokazuju primjeri poput Vancaševog projekta za zgradu Pravoslavne crkvene općine 1910. godine i Hrvatskog doma u Kiseljaku istog arhitekta. Oba projekta su izvedena u čistom bosanskom stilu, izuzeta dodatnim nacionalnim obilježjima.²⁰

Bosanski slog je rezultat miješanja raznih kultura kroz historiju koje su naposljetku dovele do njegovog razvoja. On je originalni produkt, a ne nametnuti izraz od strane vlasti.

2.3. Stilovi gradnje

Austougarski period je period intenzivne graditeljske aktivnosti, čime nova uprava zadovoljava potrebe vlasti i potrebe stanovništva. Prvo razdoblje arhitektonskog stvaralaštva nakon okupacije se odlikuje elementima historicizma koji se prepoznaje već na prvim administrativno-upravnim objektima, kao i sakralnim. Gotovo sve historijske stilske pojave se pronalaze na građevinama koje projektuju arhitekti, a jedan od ubjedljivo najzastupljenijih historijskih stilova jeste neorenesansa koja sa elementima univerzalnosti i klasičnosti preovladava kao stil upravnih zemaljskih objekata. Današnja Zgrada Predsjedništva Josipa Vancaša ima tipične odlike ovog stila i prepoznatljive elemente

¹⁸ Isto

¹⁹ Lejla Bušatlić, „Bosanski slog u komparativnom diskursu nacionalnih arhitektonskih stilova na području Balkana“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 24/2021, str. 464.

²⁰ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 264.

monumentalnosti koji se mogu pronaći na objektima 15. stoljeća u Firenci (Medici-Ricardi palata, palata Rucellai i Pitti). Sličnosti se mogu prepoznati u podjeli na etaže koja je dodatno naglašena podjelom fasade vijencima i prozorima, kao i oplati od rustike. Prozori su postavljeni u ritmizirani niz, a snažnu horizontalnost uravnotežuju vertikalne rizalita. U općem dojmu građevine preovladava osjećaj masivnosti, ozbiljnosti i tvrdoće. Samo glavne stepenice, sala za sjednice i kancelarije za više funkcionere predviđeni su za nešto bogatije ukrašavanje, a sve ostalo je trebalo biti jednostavno opremljeno.²¹

Ovaj stil je bio vrlo prisutan i u na stambenim građevinama kao što je zgrada Marindvor. Hotel Europa (nekadašnji hotel Gligorija Jeftanovića) iz 1883. godine je jedan od prvih primjera jasnog stila neorenesanse. Elementi se prepoznaju i na zgradi gradske tržnice Markale i obiteljskoj kući Josipa Vancaša iz 1892. godine u ulici Maršala Tita 45.²²

Pronalaze se često i forme razvijene i kasne renesanse, a arhitekt koji ostavlja neke od najljepših primjera je Karl Paržik koji podiže zgradu Društvenog doma, kasnije Narodnog pozorišta, Gimnazije Obale, Zemaljskog muzeja na kojem pokazuje najviše domete stvaralaštva u ovom stilu i mnoge druge.

I monumentalni objekti se rade u neorenesansnom stilu, a kao jedan od ljepših primjera je Crkva sv. Ćirila i Metoda koja odiše svim elementima ovog stila po projektu Josipa Vancaša iz 1891. godine. Ona se odlikuje višestrukom uravnoteženosti sa simetričnom trojnom kompozicijom osovine i bočnih krila. Naglašena je renesansna shema brojeva 3x3, odnosno tri etaže sa po tri reda otvora.²³

U okviru historicizma je i neoromanički stil koji se najčešće koristio na vjerskim objektima, zajedno sa neogotikom. Neoromanika se može prepoznati na palati Mitropolije Rudolfa Tenniesa, s masivnim opečenim zidovima fasade koji su vertikalno raščlanjeni s tri plitka rizalita koji se dodatno naglašavaju lezenama. Svi otvori imaju polukružne završetke, odnosno na fasadnim platnima rizalita elipsaste završetke, a svi otvori su naglašeni tjemnim kamenom. Elementi primjenjeni za plastičnu dekoraciju fasade I i II sprata su lezene, stubići, polukružni luci, kordon vijenci, lučne niše, slijepe

²¹ <http://www.predsjednistvobih.ba/zgr-konak/predsjednistvo/default.aspx?id=10007&langTag=bs-BA> (pristup: 20.11.2022.)

²² M. Šabanović, *Arhitekt Rudolf Tönnies...*, str. 75.

²³ Fehim Hadžimuhamedović, *Tekst o arhitekturi*, Did, Sarajevo, 2001., str. 109.

arkade i frizovi slijepih arkadica.²⁴ Još jedan primjer neoromaničke građevine je zgrada bogoslovije uz pravoslavnu crkvu Sv. Nikolaja u Reljevu kod Sarajeva koja se gradi 1883. godine.

Klasičan primjer neogotičkog stila s nekim elementima neoromanike je sarajevska katedrala Srca Isusova, projekt Josipa Vancaša kojeg završava 1883. godine. Stilski pripada ranoj gotici 13. stoljeća, a odlikuje se šiljatim lukovima na prozorima, vratima i unutrašnjim svodovima, dekorativnim elementima kamene rezbarije i kipova, vitražima sa scenama iz života Isusa i drugih vjerskih ličnosti, simetrijom koja daje osjećaj ravnoteže i reda i vertikalnošću s visokim brodom i tornjem koji naglašavaju veličinu i monumentalnost.²⁵ Tu su među značajnijim radovima i Zavod sv. Augustina, današnja Muzička akademija, te crkva sv. Antuna Padovanskog.

U stilu neobaroka se gradi crkva posvećena Kraljici sv. Krunice na Banjskom Brijegu, te se na nekadašnjem zvoniku Stare pravoslavne crkve u Sarajevu mogu prepoznati stilska obilježja baroka. On se najčešće koristi u kombinaciji s nekim drugim stilom historicizma. Mogu se pronaći elementi na dekoraciji mnogih stambenih objekata i vila, kao što je zgrada Danijela M. Saloma iz 1897. godine.²⁶

Pseudomaurski stil²⁷ se počinje upotrebljavati kao rezultat traženja izraza koji će odgovarati duhu prostora i vremena u kojem se djeluje. Pored toga, Andrea Baotić u tekstu „Orientalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama“ objašnjava kako je stil biran svjesno radi stvaranja bosanske nacije, odnosno takvog identiteta putem vizualnih sredstava.²⁸ On je trebao predstavljati poseban bosanski nacionalni identitet koji ga odjeljuje od osmanske prošlosti.²⁹

²⁴ M. Šabanović, *Arhitekt Rudolf Tonnies...*, str. 172-175.

²⁵ Đuro Basler, *Katedrala u Sarajevu*, Nadbiskupski ordinarijat Vrhbosanski, Sarajevo, 1989., str. 57.

²⁶ „Urbanistički plan grada Sarajeva za urbano područje Sarajeva za period od 1986. do 2015. godine“, *Službene novine grada Sarajeva*, br. 4., Sarajevo, 15. mart 1990.

²⁷ U literaturi se koriste i drugi termini za ovaj stil: maurski, neomaurski, orijentalistički, neoorijentalni, neoarapski stil, orijentalni slog, pseudoorijentalni izraz.

²⁸ Andrea Baotić, „Orientalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama“, *Sophos-časopis mladih istraživača*, maj .2012., str. 113-114.

²⁹ Dijana Alić i Carel Bertram, „Sarajevo: a moving target“, *Centropa*, vol.2, no. 3, 2002., str. 169.

Također, stil je bio vrlo uspješan predstavnik egzotične arhitekture Istoka koja je imala za cilj da privuče širu javnost. Maurski stil nije bio nešto novo i dotad neviđeno. Već u 18. stoljeću, istočnjačka raskoš i egzotika, je privlačila evropsku aristokratiju, što se odražava i na graditeljstvo inspirirano orijentalnim motivima. Također, od 1830. godine se, počevši u Njemačkoj, ovaj stil upotrebljava za gradnju sinagoga kako bi se naglasila njihova drugost u jednu ruku, a u drugu da se izrazi zlatno doba Sefarda u muslimanskoj Španiji.³⁰

Od 1850. godine neomaurski stil postaje aktuelan i u različitim dijelovima Austro-Ugarske kao stil građevina za razonodu i zadovoljstvo.³¹

Utjecaj islamske umjetnosti na cjelovitu strukturu arhitektonskog djela u BiH započinje rano, već 1880. godine, a prepoznaje se na objektima kao što je Vancaševa kiraethana ili čitaonica u Sarajevu nastala iste godine.

Budući da je obrazovanje arhitekata koji grade u pseudomaurskom stilu bilo dosta evropocentrično, dovelo je do toga da pitanje orijentalnog i islamskog previše generaliziraju što je rezultiralo primjenom formi koje nisu imale gotovo nikakve veze sa onim autohtonim, već sa formama i izrazima većinom sjeverne Afrike i Španije.³² S druge strane Maximilian Hartumuth smatra da se mogući razlog za primjenu ovog stila, pored političkih intencija da potvrdi legitimnost austrougarske uprave, krije u njegovoj naglašenoj dekorativnosti koja je glavno obilježje ovog stila. Maurski i memlučki ornamenti su odgovarali primjeni u kombinaciji sa evropskim formama. Oni su se čak koristili i prije okupacije kada su Osmanlije njihovom primjenom imale za cilj, kako kaže Hartumuth, da se u 19. stoljeću dodvore Zapadu.³³

U ruhu neomaurskog stila se Bosna već od samih početaka okupacije predstavljala ostatku Evrope. Na Zemaljskog izložbi 1895. godine, koja se organizovala u Budimpešti, predstavljen je bosanski čardak sa ruketvorinama, a 1896. godine se izlaže

³⁰ Maximilian Hartumuth, „K.(u).k. colonial? Contextualizing Architecture and Urbanism in Bosnia-Herzegovina, 1878-1918.“, *Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina and the Western Balkans, 1878-1918*, ed. C. Rutner, Peter Lang Publishing Inc, New York, 2015., str. 162.

³¹ D. Alić i C. Bertram, „Sarajevo: a moving target“, ..., str. 168.

³² N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 116.

³³ M. Hartumuth, „K.(u).k. colonial? Contextualizing...“, str. 163.

bosanskohercegovački umjetnički obrt u Beču.³⁴ Islamska umjetnost se na prvim objektima koji se grade u pseudomaurskom stilu prikazuje primarno na dekoraciji koja se često gotovo u potpunosti kopira. Jedan od primjera je sarajevski sebilj arhitekta Witteka koji predstavlja vjernu kopiju česme koja se nalazi u sklopu kompleksa arhitekta Sinana u Istanbulu, izgrađene 1588. godine u potpunosti od kamena.³⁵ Isti arhitekt, zajedno sa Ivekovićem koji dovršava projekt 1896. godine, daje drugi, jedan od najuspješnijih primjera pseudomaurskog stila u Bosni, a to je Vijećnica u Sarajevu koja ima znatan broj preuzetih plastičnih elemenata sa spomenika u Kairu i Alhambri. Na njoj se prepoznaju motivi arabeske i kaligrafije, a ujedno uključuje i elemente gotičke i renesansne arhitekture, kao što su šiljati lukovi, ukrašene balustrade i stupovi. Spoljašnjost objekta je obložena štuko materijalom, koji se uobičajeno koristio u renesansnoj arhitekturi. Dekoracija nema zajedničkog s lokalnim motivima, a svojom pozicijom na Baščaršiji i velikim dimenzijama odudara i od osmanskih pravila gradnje. Uprkos tome, ona ima jedinstveno rješenje koje je stilski neodređeno, a predstavlja centralnu potkupolnu građevinu koja daje utisak monumentalnosti osmanskih džamija. Kao takva, može se uzeti kao jedan od primjera prijelaznih građevina između historicizma i savremene arhitekture, tj. građevina koja naznačava put ka formiranju vlastite moderne.³⁶

Pseudomaurski stil prekida sa akademizmom u određenim segmentima i kao takav se smatra važnim u historiji arhitekture bosanskog sloga.³⁷ Ove naznake se mogu prepoznati na ranom primjeru kiralane Josipa Vancaša iz 1888. godine. Ona posjeduje elemente neomaurskog stila, ujedno se oslanjajući na karakteristike domaćeg graditeljstva dodavanjem drvene verande koja podsjeća na divanhanu ili kamariju stare bosanske kuće.³⁸ Ovo ukazuje na drugačija promišljanja i promjenu percepcije lokalnog graditeljstva.

Već 1898. godine strani autori dovode do novih pojava u bosanskohercegovačkoj umjetnosti koje se vrlo rano prihvataju i od strane domaćih umjetnika. Ove promjene su

³⁴ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 116.

³⁵ isto

³⁶ Nedžad Kurto, „Vijećnica u Sarajevu“, *Bosniaca - časopis*, br.8, 2003., str. 29-30.

³⁷ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 38.

³⁸ Isto, str. 256.

rezultat novog revolucionarnog secesionističkog pokreta koji dovodi do kulturnog razvoja. Bosanskohercegovački paviljon izložen u Beču ove godine pokazuje sljubljanje komponenti islamske dekorativnosti i secesionističkih tretiranja ornamenata. Njegov projektant, bečki arhitekt Josef Urban, slobodno interpretira islamsku dekoraciju dok je stilizacija ornamenata u skladu sa tendencijama novog secesionističkog pokreta.³⁹ Godina 1900. se može smatrati i početkom secesionističke arhitekture u Bosni i Hercegovini budući da se javljaju projekti koji imaju sva obilježja novog umjetničkog pokreta, a kao dobrom podlogom se pokazao pseudoorijentalni stil koji je do tad bio zastupljen. Karl Panek, arhitekt građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade, projektuje bosanski paviljon za Svjetsku izložbu u Parizu te godine, a on se sastoji od graditeljskih oblika različitih etapa kulturnog razvoja zemlje gdje dominiraju oblici islamske umjetnosti poput onih elemenata na stubovima, kapitelima i lukovima.⁴⁰ Secesionistički elementi se prepoznaju u enterijeru i stiliziranoj biomorfnoj ornamentici prizemnih dijelova eksterijera. Na paviljonu ove izložbe je još naglašenija simbioza i sklad islamske dekoracije sa secesionističkim tretiranjima, te se on može smatrati jednim od prvih konkretnih usmjerenja ka pravcu razvoja bosanskog stila gradnje. Referiranje na tradicionalnu stambenu arhitekturu Karl Panek ostvaruje oslanjanjem na oblike kula i odžaka, snažnih piramidalnih formi krova, drvenih nadstrešnica i formi doksata. Izložbe na kojima se predstavlja BiH, od one u Budimpešti pa do Pariza 1900. godine, velikom su većinom sastavljene od graditeljskih cjelina koje se zasnivaju na memlučkoj i maurskoj tradiciji. Kroz uopćenu islamsku umjetnost koja nema poveznica sa lokalnom, nastojala se prikazati moć i sposobnost Monarhije da upravlja područjem. Međutim, promjene se dešavaju početkom 20. stoljeća s novim secesionističkim strujama.⁴¹

Secesionistički radovi koji nastaju svoje uzore pronalaze u radovima bečkih arhitekata, a to se ogleda u tretiranju fasadne ravni, izboru motiva, stepenu stilizacije itd., a veliki utjecaj ostavlja arhitektura O. Wagnera od 1898. do 1905. godine.

Jedan od prvih primjera na kojima se može uočiti secesionistička dekoracija jeste palata Ješue i Moice Saloma u Sarajevu iz 1897. godine, potom stambena zgrada Ottona i Marije Lackner istog arhitekta iz 1900. godine i stambeno-trgovačka zgrada nasljednika Avram

³⁹ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 118.

⁴⁰ Isto, str. 119.

⁴¹ Lejla Bušatlić, „Bosanski slog...“, str. 463.

Zadik Danona u ulici Mula Mustafe Bašeskije 37., kao najbolji primjeri početnog stadija secesije, koji je još uvijek pun elemenata kasnog historicizma, ponajviše baroka.⁴²

Na portalima su često prisutni floralni motivi, tekstura materijala je ovisna od načina finalne obrade, često se koristio samo jedan materijal koji je dovodio do bogatijeg likovnog dojma, na pročelje se postavlja i maskeron najčešće kao glava žene s viticama i trakama, motiv anđela komponiran u cvjetnoj formi, rokoko vjenčići i girlande. *Od floralnih motiva najviše se pojavljuju suncokreti, lišće sa stablom, kestenov list, a od cvjetova ciklame ljubičice, margarete.*⁴³ Skulptura je nedjeljiv dio arhitekture, u stilu baroka, a najzastupljeniji motivi su atlanti koji podupiru doksat.⁴⁴

Neki primjeri građevina u duhu secesije su Zgrada glavne pošte u Sarajevu po projektu Josipa Vancaša iz 1913. godine, Banka na Obali prema projektu arhitekta Rudolfa Tenniesa iz iste godine, potom Gradsko kupatilo u Mostaru sa svojim arhaičko-orijentalnim elementima kao primjer secesijskog istraživanja u raznim smjerovima iz 1914. godine.⁴⁵ Duh secesije najbogatije se izrazio u stambenoj arhitekturi i to stambenoj vili, zgradama kolektivnog stanovanja, najamnim stambenim zgradama, te stambenim palačama. Primjeri su Palata Ješue D. Saloma izgrađena je 1901. godine i Stambeno-poslovna zgrada u ulici Mula Mustafe Bašeskije iz 1900. godine, obje po projektima Josipa Vancaša, Salomova palata u Titovoj ulici u Sarajevu i Oficirski paviljoni, izgrađeni između 1909. i 1914. godine Rudolfa Tenniesa, Grupa zgrada u Kotromanićevoj ulici na širem teritoriju gradskog područja Marijin dvora.

Secesija odbacuje tradicionalne stilove akademizma i teži stvaranju novog modernog stila koji je izražajan, individualistički i u skladu sa prirodnim svijetom. Vremenom, počinje upotreba tradicionalnih bosanskohercegovačkih arhitektonskih elemenata kao što su drveni balkoni, ornamentalne rezbarije i kamena obrada, u kombinaciji sa secesijskim

⁴² Ibrahim Krzović, *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Kulturno naslijeđe, Sarajevo, 2004., str. 41.

⁴³ Ibrahim Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918.*, Umjetnička galerija, 1987., str. 126.

⁴⁴ Andrea Baotić-Rustanbegović, *Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918*, doktorska disertacija obranjena 2018. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, str. 140.

⁴⁵ Amir Pašić, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, Austrougarski period (1878-1918)*, Univerzitet u Sarajevu Filozofski fakultet, Odsjek za historiju, Sarajevo, 2014., pristup: https://www.cidom.org/wp-content/uploads/2015/12/Amir-Pašić-Arhitektura-BH-1878-1918_opt.pdf posjećeno: 03.12.2022.

dekorativnim motivima i tehnikama kao što su vitraž, metalne konstrukcije i keramika, dovodeći do pojave bosanskog sloga.

Novi arhitektonski stil nastaje iz tradicionalnih formi domaće stambene arhitekture osmanskog perioda i arhitekture secesije i to uspješnim uspostavljanjem dijaloga tradicije i modernosti. Ovaj dijalog dovodi do formiranja specifične forme tzv. tradirane secesije koja se potom razvija u čistu formu bosanskog sloga.⁴⁶ Tradirana secesija se najbolje može proučiti na stambenoj arhitekturi koja posjeduje i islamske dekorativne elemente i doksatne forme. Primjer je zgrada Mehmed-bega Fadilpašića u Sarajevu koja se gradi 1910. godine u ulici Franjevačka 2. Njen arhitekt je Rudolf Tonnies. Specifična fasada se sastoji od četiri valovita doksata koja su ukrašena geometrijskim i floralnim elementima. Ona je klasičan primjer primjene secesionističkih rješenja koja ujedno vrednuju i kulturni kontekst mjesta u kojem građevina nastaje.

2.4. Pojava bosanskog sloga

Arhitektura mora da duševno raste odozdo prema gore, a ne izvana prema unutra. Arhitektura mora da se razvija iz narodne duše, iz narodnog osjećaja za gradnju, a ne iz tuđih običaja iz dalekih krajeva. – J. Vancaš⁴⁷

Gotovo svaki arhitekt koji djeluje na području okupirane Bosne svoj rad bazira koliko toliko na naslijeđu i samim tim se javljaju brojne specifičnosti u domenu stila koje dovode do sinteze svih dosadašnjih iskustava i razvoja bosanskog sloga. Kao dobar temelj za razvoj se pokazala secesija koja je vrednovala graditeljsku tradiciju i duh mjesta⁴⁸ ostvarujući rješenja s doksatima, naglašenim nadstrešnicama, te asimetrično naglašenim volumenima. Početak dvadesetog stoljeća je označen sve većim interesovanjem za vrijednostima naslijeđa i razvijenoj svijesti o historijskom kontekstu u kojem se gradi što se počinje i prepoznavati na mnogim secesionističkim građevinama.⁴⁹

⁴⁶ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 54.

⁴⁷ Josip Vancaš, „Bosansko narodno graditeljstvo“, *Tehnički list*, 24.X, Zagreb, 31. decembar 1928.

⁴⁸ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 119.

⁴⁹ Isto, str. 122.

Ernst Lichtblau, bečki arhitekt koji svoje znanje stiče od Otta Wagnera, 1907. godine objavljuje svoje crteže studija domaće stambene arhitekture Bosne i Hercegovine u časopisu *Der Architekt*.⁵⁰ Prikazane su stare bosanske kuće, ukomponirane u okolinu ispod tvrđave u Jajcu, s kubičnim krovovima, te jednostavnim oblicima koji nagovještavaju funkcionalnost i stapanje sa okolinom. U drugoj skupini crteža on predstavlja ideje kuća savremenog oblika, upotrebe i gradnje koje su kao takve bile dobra podloga za projekte. Ove kuće su lišene nebitnih arhitektonskih detalja, imaju dominantnu elementarnu formu s modernim elementima koji su kao takvi okvir tradicionalnim. Preuzeta je forma piramidalnog krova arhitekture grada Jajca, a moderno su oblikovani svi elementi otvora, zidova, trijemova, sofa itd.⁵¹ Okolina igra vrlo značajnu ulogu i građevina se vješto uklapa u zelenilo, ispred kuće je dvorište koje se ograđuje visokim zidom, pristupne zone su terasaste, pozicija kuće je povišena, jednospratna je, prozori su s demirima, te su proporcije i veličine izvedene iz starih bosanskih kuća. Ova istraživanja arhitekt Lichtblau radi 1904. godine⁵² i njegov projekt se može smatrati jednim od prvih koji aktivnije pokreće priču o traženju bosanskog stila gradnje. On svojim crtežima naglašava simbiozu modernih elemenata sa onim tradicionalnim i naglašava najznačajnije karakteristike jedne stambene cjeline. Bosanski slog se postepeno razvija iz secesionističkih i prijelaznih rješenja uz isticanje posebnih tradicionalnih elemenata do potpune usklađenosti i jedinstva forme i strukture.⁵³

Nakon projekta kojeg radi Lichtblau, značajan je Josip Vancaš koji prvi navodi termin bosanski slog.⁵⁴ Početkom dvadesetog stoljeća, on uočava da je nužno osvijestiti tok i kvalitetu gradnje koja ne može ići u pravom smjeru ukoliko se zasniva na stilovima koji su tuđi i strani. U rezoluciji koju podnosi 1911. godine navodi pojam bosanski slog nagovještavajući formiranje posebnog stila gradnje koji se jasno razgraničava od ostalih i kojeg odlikuje potpuno jedinstvo forme i strukture.⁵⁵ Vancaš kaže: *...počeli smo studirati i skicirati ljepote domaćih građevina i dekorativnih ukrasa, raznih zanatlijskih*

⁵⁰ „Studie aus Jajce“, „Bosnische Architekturstudie“, „Bosnische Studie“, „Motiv aus Jajce“, „Motiv aus Sarajevo“... *Der Architekt*, XIII, 1907, Studi Bosniaci, 1904., M. Pozetto, La scuola di Wagner, 1894-1912., str. 109.

⁵¹ *Der Architekt*, VIII Jahrgang 1907, Kunstverlag Anton Schroll and Co, Beč, 1907.

⁵² N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 121.

⁵³ Isto, str. 122.

⁵⁴ J. Vancaš, „Bosansko narodno graditeljstvo“, *Tehnički list*, br. 24., 31. decembar 1928., str. 353.

⁵⁵ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 123.

radova, te smo nastojali da projektujemo i izvedemo građevine i ponutrice u tako zvanom bosanskom slogu.⁵⁶ A u istom izdanju navodi i: *Prvi sam ja pokušavao izvoditi bosanske građevine. Tako sam prigradio prije navedenoj Kiraethani oveću verandu (čardak) po motivima bosanskih divanhana.*

Vancaš objavljuje 1929. godine jedno svoje predavanje u kojem navodi kako mu je 1900. godine jedan holandski ministar građevine skrenuo pažnju da se ne cijeni i ne uvažava dovoljno narodna gradnja i da to ne vodi ka ikakvom napretku: *Ako vi arhitekti budete dalje zanemarivali domaću narodnu umjetnost, a više cijenili tuđe slogove neće više biti interesantno putovati svijetom jer će jedan grad biti sličan drugom.*⁵⁷

On 1903. godine na VIII Internacionalnom kongresu arhitekata u Beču iznosi potrebu osnivanja komisije za otkrivanje, čuvanje i održavanje spomenika arhitekture, a nekoliko godina kasnije, 1911., podnosi rezoluciju o izradi popisa građevnih spomenika. Također traži i posebne pogodnosti i olakšanja od poreza za sve novogradnje izvedene u bosanskom slogu.⁵⁸ Iako Vlada prihvata rezoluciju Vancaša, ona ne daje značajne rezultate. Uprkos tome, ova inicijativa pokazuje smjer razvijanja svijesti o postojanju posebnog umjetničkog izraza u Bosni. Ovome doprinosi i novi način pristupa kulturnim dobrima koji uvažava sve kulturne epohe.⁵⁹ Na osnovu toga, razvija se i jača svijest o vrijednostima naslijeđa i historijskog konteksta sredine u kojoj se gradi.

U mnogim radovima arhitekta Vancaša se prepoznaju odlike domaće gradnje. Takva je kiraethana koju gradi u turskom stilu sa elementima bosanske begove kuće. Ona, građena 1896. godine, se može smatrati jednim od prvih primjera oslanjanja na tradiciju u vidu interpretacije jasne teme, a ne pukog preslikavanja motiva.⁶⁰ Vancaš ne preuzima oblike, već ih izvodi poimanjem tradicionalnih načina gradnje. Druga je porodična kuća Husedžinović u Banja Luci iz 1913. godine, rađena u duhu turske gradske kuće, a na kojoj se prepoznaju elementi rane moderne koji se očituju kroz funkcionalnost, primjenu

⁵⁶ J. Vancaš, „Bosansko narodno graditeljstvo...“, str. 353-356.

⁵⁷ J. Vancaš, „Bosansko narodno graditeljstvo...“, str. 356.

⁵⁸ Isto, str. 353 – 356.

⁵⁹ O vrednovanju stilskih epoha piše Alois Riegl u svojim studijama *Die spatronische Kunst-Industrie* (1901.) i *Der Moderne Denkmalkultus* (1903.)

⁶⁰ N. Kurto, „Arhitektura ...“, str. 123.

materijala i same konstrukcije.⁶¹ Projekt kojeg radi u čistom bosanskom stilu jeste Hrvatski dom u Kiseljaku iz 1910. godine.⁶² Iste godine radi i projekt za Kreditnu zadrugu Tešanj, također u duhu bosanskog sloga.⁶³ Jedan od ranijih sarajevskih primjera je Hotel Stari Grad izgrađen 1909. godine sa centralnim doksatom i dekorativnim elementima sa obilježjima bosanskog stila. Doksat je veličine dva sprata, a gornji je rađen u drvetu i staklu, poput divanhane bosanske kuće.

Za većinu njegovih arhitektonskih radova se može reći da tipološki pripadaju tradiciji, ali nisu njeni modeli. Vancaš to ostvaruje na način da uspostavlja dijalog s tradicijom bez direktnog preuzimanja prepoznatljivih njenih oblika, te se javlja *tradicionalno poimanje logičke veze funkcije, materijala i konstrukcije, što neminovno reproducira i tradicionalno zasnovan oblik*.⁶⁴ Tipološko pripadanje tradiciji se odnosi na oblik i način života zajednice i ne uvjetuje preslikavanje i slijeđenje određenog modela. To rezultira formama sa individualnim izrazima u kojima su jasno naglašene komponente prostora i vremena.⁶⁵

Posljednjih godina Vancaš dosta insistira na formi koja zadaje vrlo visok stepen individualnosti. Godine 1912. on projektuje vijećnicu u Tuzli koja ima vrlo izražen statično i simetrično komponirani volumen, dekoracija je secesionistička, sa islamskim vitičastim lukovima, barokiziranim tornjićima sa kupolama, te detaljima stambene arhitekture. Ovakvom kombinacijom kao da je htio simbolično pokazati kompleksnost iskustva gradnje. Najbolje primjere u duhu bosanskog sloga arhitekt Vancaš daje na primjerima filijala Zemaljske banke u Derventi, Bosanskom Šamcu, Banja Luci itd.⁶⁶

Značajno je i djelovanje arhitekta Rudolfa Tönniesa koji u svojim radovima često koristi elemente domaćeg graditeljstva, poput motiva erkera, strmog krova i obrada drveta. On svojim osjećajem za mjesto koji je prisutan još od ranih njegovih radova značajno

⁶¹ Josip Vancaš, „Familienwohnhaus des Herrn Hamidaga Husedžinović in Banjaluka“, *Der Bautechniker*, br 25., Beč, 18. juni 1915., str. 193-194.

⁶² N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 123.

⁶³ Više: Mirza Hasan Ćeman, „Projekt zgrade Muslimanske trgovačke i poljodjelske banke u Tešnju arhitekta Josipa Vancaša“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2, 2012., str. 333-357.

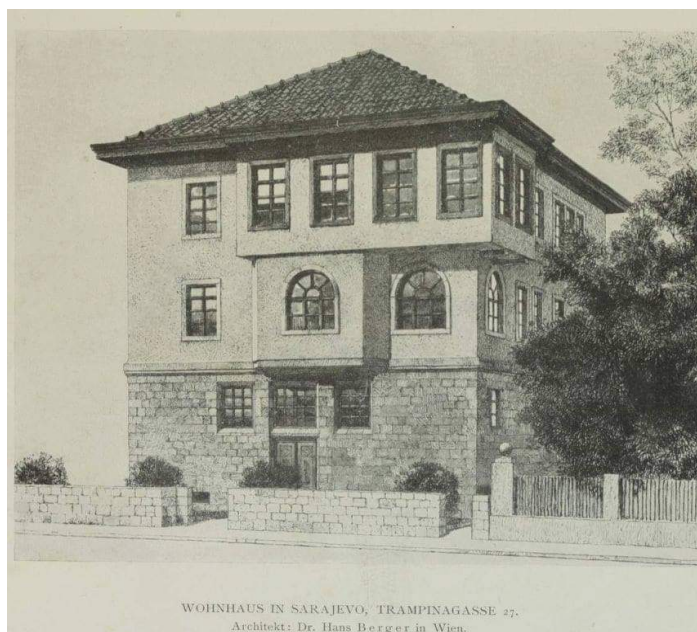
⁶⁴ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 124.

⁶⁵ isto

⁶⁶ isto, str. 123.

doprinosi razvoju bosanskog sloga, a najbolji segmenti se prepoznaju na projektima stambenih kuća na kojima nema doslovnog preslikavanja formi tradicionalnog građenja. Primjer je dvojna kuća Čurčić-Arnautović iz 1910. godine u Sarajevu koja se može smatrati produktom tipa, a ne modela. Značajan je i njegov idejni projekt Gradske vijećnice u Bihaću gdje uspostavlja vrlo kreativan dijalog s memorijom mjesta⁶⁷ koje je još uvijek imalo sačuvane historijske elemente. Zgrada je dvospratna, s prizemljem i prvim spratom u kamenu, dok drugi ima ravnu plohu s ujednačenim nizom prozora i predstavlja transpoziciju *veoma upečatljive slike tada postojeće kuće kapetana koja samo horizontalno razvučenom gornjom etažom pokrivenom moćnim četverovodnim krovom nasjeda na visoki srednjovjekovni zid, koji joj je postao svojevrsan postament.*⁶⁸ Na prednjem djelu građevine su smješteni stilozovani doksati koji podstiču ukupan dojam srednjovjekovnih ovalnih kula.⁶⁹

U nešto kasnijem periodu, godine 1919., arhitekt Hans Berger projektuje vilu Perišić u Sarajevu koja ima vrlo kvalitetne karakteristike bosanskog sloga i najbolje ostvarenje ovog stila u ratnom periodu.⁷⁰

Slika 1. - Vila Perišić u Sarajevu arhitekta Hansa Bergera

⁶⁷ Isto, str. 124.

⁶⁸ M. Šabanović, *Arhitekt Rudolf Tönnies...*, str. 296.

⁶⁹ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 273.

⁷⁰ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...”, str. 125.

Prvi svjetski rat je značio zastoj u kulturnom razvoju i arhitektonskim ostvarenjima u Bosni, iako je Vlada uložila neke napore da se to spriječi poput izložbe umjetnika 1917. godine ili godinu kasnije planiranje izložbe pod nazivom *Bosanska kuća* koja je imala za cilj predstaviti novi moderni način gradnje u duhu bosanskog sloga. Izložba je odložena do zaključenja općeg mira.⁷¹

Bosanski slog se može posmatrati kao stil koji se javlja u vidu težnje za reinterpetacijom tradicionalnih oblika. Arhitektura bosanskog stila se, stoga, ne može tumačiti kroz politički diskurs kao umjetnička forma koja posjeduje dominantna nacionalna obilježja. Fokus nije bio na ikakvoj političkoj poruci, već je njeno polazište bila tradicionalna bosanskohercegovačka stambena arhitektura, kao multireligijska i multietnička.⁷²

Ona je rezultat složenog procesa koji započinje susretom starog (osmanskog) i novog (evropskog). U tom procesu je bilo važno identifikovati i otkloniti sve primjese uopćenog islamskog arhitektonskog izraza i u isto vrijeme se prilagoditi savremenim strujama evropskog modernizma. Dakle, to je stil koji nastaje kao reinterpetacija tradicionalnih oblika uz jasnu orijentaciju prema modernističkim tendencijama evropske arhitekture.⁷³

⁷¹ N. Kurto, „Arhitektura austrougarskog perioda...“, str. 125.

⁷² Lejla Bušatlić, „Bosanski slog...“, str. 467.

⁷³ Isto, str. 468.

3. ARHITEKT JOSIP POSPIŠIL

3.1. Prije Sarajeva

Arhitekt Josip Pospišil je porijeklom Čeh, rođen u mjestu Nahoševice u Moravskoj 12. februara 1868. godine. Roditelji su mu bili Karol i Anoška Pospišil.⁷⁴ Završava realnu gimnaziju u Prerau 1884. godine, a tri godine nakon toga i stručne studije carske i kraljevske njemačke više škole u Brnu. Potom školovanje nastavlja na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, a arhitekturu diplomira u specijalnoj klasi profesora Karla von Hasenauera.

Nakon školovanja, svoja znanja koristi djelovanjem po mnogim evropskim gradovima poput Brna, Ciriha, Budimpešte, Beča i Praga gdje je nagrađen za uređenje glavnog grada Češke. Ovdje, početkom dvadesetog stoljeća, projektuje mnogobrojne stambene zgrade koje se odlikuju karakteristikama neobaroka i secesije. Najznačajnije su u ulici Vinohradská třída. Godine 1902. na 1903. gradski vijećnici su raspisali i arhitektonski konkurs za reprezentativni oblik sjevernog dijela tadašnjeg Purkyň trga, gdje arhitekt Pospišil pobjeđuje na natječaju. Godine 1903. učestvovao je i na konkursu za projekat Gradske kuće u Starom gradu u Pragu, ušao je u uži izbor, ali je na kraju zgrada izgrađena prema projektu drugih arhitekata. Nešto kasnije, 1905. godine, zajedno s Viktorom Benešom, prijavio se na natječaj za završetak Stare gradske vijećnice i nove zgrade gradske vijećnice na Linhartské náměstí.⁷⁵

Njegov projekt gradske banje na Zderazu iz 1906. godine i originalni, najstariji prijedlog urbanističkog i arhitektonskog rješenja Havlíčkových sadý ulici u Vinohradyma također nisu realizovani.⁷⁶ Svoj dizajn gradske banje objavljuje u praškom časopisu *Architektonicky obzor*.⁷⁷ U istom broju je objavljen memorandum o povjeri zadatka

⁷⁴ [Matriční záznam o narození a křtu](#), str. 78., pristupljeno: 12.03.2023.

⁷⁵ <https://encyklopedie.praha2.cz/osobnost/2490-josef-pospisil>, pristupljeno: 07.05.2023.

⁷⁶ Jan E., Svoboda, *Praha stoletá. K autorství některých pražských fasád období secese, moderny a kubismu*, Staletá Praha XXVII, 2011., str. 62-64.

⁷⁷ *Architektonicky obzor*, ročník V, br.5., Prag, 02. maj 1906., str. 23-26.

projekta zgrade Češkog univerziteta arhitektima A. Balšaneku, K. Hilbertu, J. Pospišilu i J. Stibralu.⁷⁸

U projektu za banju, bilo je potrebno osmisliti četvorospratnicu, sama banja bi se nalazila u donjem dijelu, a u gornjem bi bili stanovi za iznajmljivanje. Glavna fasada je podijeljena centralnim uzvišenjem koje završava konveksno-konkavnim zabatom. Prizemlje i prvi sprat su podijeljeni trakastom rustifikacijom, drugi, treći i četvrti su podijeljeni pilastrima visokog reda. Portal sa konkavnim stranama proteže se do balkona drugog sprata. Sa obje strane ove kompozicije na jednoj osi se nalaze blago uvučeni stepenišni prostori. Prostor od portala do vijenca podijeljen je trakastom rustifikacijom. Cijela građevina s bogatom dekoracijom i odsustvom otvorenih prostora daje osjećaj neobaroknog stila.

Godine 1907. on objavljuje u istom časopisu tekst pod nazivom „Dizajn fasada za grupu kuća u ulici Koperniková na Královskim Vinohradima.“⁷⁹ U tekstu kritikuje napore pojedinaca koji svojim rješenjima s visokim kulama i drugim upadljivim motivima narušavaju opći sklad i cjelokupni karakter grada na račun monumentalnih javnih građevina. Za arhitektu Pospišila, mora da postoji sklad koji se ostvaruje putem postepenih prijelaza iz stambenih zgrada u prirodno okruženje Havlyčkovih voćnjaka. Uz sagledavanje modernih potreba stambenih višespratnica, mogao bi se ostvariti karakter stare ruralne i prigradske arhitekture koja se, bez suhog akademizma i strogih pravila, stapa sa okolnom prirodom u gracioznu cjelinu kojoj najbolje svjedoče češka sela. Ovakav način razmišljanja Pospišil zadržava i u budućnosti. Nakon dolaska u Sarajevo, prvo na šta skreće pažnju jeste disharmonija Bašćaršije koja je nastala gradnjom novih objekata koji jasno odudaraju od dotadašnje strukture osmanskih objekata. Svaka građevina mora da se gleda kao dio cjeline u koju se smješta i od koje ne odudara.

U augustu iste godine objavljuje svoj tekst „O domaćoj arhitekturi“⁸⁰ u kojem ispituje pravce kretanja arhitekture u doba umjetničke revolucije koja se dešava. On navodi da su evropski narodi, od vremena kada su dosegli visok nivo kulture, neki prije neki kasnije,

⁷⁸ *Architektonický obzor*, ročník V, br.5., Prag, 02. maj 1906., str. 26.

⁷⁹ J. Pospišil, „Návrh fasády pro skupinu domu v Kopernikove ulici na Královských Vinohradech“, *Architektonický obzor*, ročník VI, br.1., Prag, 02. januar 1907., str. 2.

⁸⁰ J. Pospišil, „O domaci architekturi“, *Architektonický obzor*, ročník VI, br.8., Prag, 07. august 1907., str. 29-31.

njegovali svoju umjetnost. U toj kulturi, nijedan arhitektonski stil nije ostao samo u okvirima jednog carstva, već je kultura bila zajednička svim evropskim narodima i svaki stil je djelo i zasluga svih njih. Ovi stilovi gradnje su dolazili u raznim varijacijama uslovljenim klimom, vremenskim uvjetima, tipom zemlje, zrelosti umjetničke percepcije, prirodnih talenata i mnogim drugim faktorima. Tako, moguće je govoriti o češkoj gotici ili češkoj renesansi, češkom i praškom baroku. Svi navedeni stilovi se razvijaju u domaće stilove. Potpuno razumijevanje i umjetnih i prirodnih oblika se ostvaruje u domaćoj arhitekturi s kojom je moguće izgraditi novu kulturu. Arhitekt Pospišil naglašava kako se nalazi u periodu naznake jedne nove umjetnosti koja tek treba da se otkrije i razvije. Ovaj stil ne prati dosadašnje oslanjanje na umjetnosti drevnog zlatnog doba, grčke hramove, svetišta od Akropolja do Male Azije, talijanska i francuska zdanja, hramove, terme itd. Ovom doprinose i nove okolnosti u kojim Amerika postaje novi kulturni svijet koji je snagom svog bogatstva izazivao divljenje i poštovanje⁸¹, a također i Istočna Azija dobija značaj koji nije postojao u posljednjih dvadeset godina. Amerika i Azija izazivaju divljenje originalnošću svojih koncepcija u odnosu na oponašanje starih antičkih i domaćih umjetničkih kreacija.⁸²

Nastavak teksta o domaćoj arhitekturi objavljuje u sljedećem broju časopisa.⁸³ Tu objašnjava da američki stil odgovara samo američkom tlu, u njenoj klimi i pod uslovima koje daje njena priroda i uzrokovane životom njenih stanovnika. Tako isto, može se crpiti iz rodnog češkog tla i prirodne okoline koja je Česima najbliža, jer su tako radili i preci. Radi interesa nacionalne umjetnosti i posebnosti čeških krajeva, arhitekt prilaže hitan zahtjev za osnivanje Češke akademije za arhitekturu u Pragu.

Domaća građevina, bez puno gledanja u tuđe stilove i strane uzore, jeste u harmoniji s prirodom i životnim potrebama. Kao takva, ona otvara vrata umjetnosti istinski modernog. Uspješan umjetnički razvoj zahtijeva preciznu svijest o nacionalnom postojanju. Sa ovim stavovima, Josip Pospišil utječe na nastajanje posebnog bosanskog stila gradnje nakon dolaska u Sarajevo. Put do njegovog formiranja je trajao dugo i sporo, a zahtijevao je poniranje u tradicionalno graditeljstvo i prilagođenu primjenu njegovih

⁸¹ O američkoj vili i načinu gradnje, arhitekt Č. Krička objavljuje članak u *Architektonicky obzor* u oktobru 1906. pod nazivom „Americke farmy a villy“.

⁸² J. Pospišil, „O domaci architekture....“, str. 28.

⁸³ Isto, str. 33-34.

izraza. Kako je američki stil pripadao američkom podneblju, češki češkom, tako je bosanski stil trebao da odgovara području BiH, njenim stanovnicima i njihovim životnim potrebama. Građevine moraju biti u harmoniji s prirodnom okolinom, bez ikakvog odudaranja i narušavanja cjelokupnog dojma. Ove ideje će Pospišil primijeniti u punom kapacitetu u svom kasnijem radu.

U časopisu *Architektonicky obzor*, godinu kasnije, objavljuje svoju studiju pročelja pozorišta na kojoj se mogu prepoznati njegova umijeća.⁸⁴

Pospišilove zgrade u Vinohradyma imaju čisto neobarokne, zatim kasno secesijske fasade s keramičkim elementima. U kasnom razdoblju njegovog stvaralaštva u duhu secesije u Pragu, češće se susreću dugi dijelovi balkonskih ograda s ukrasnim elementima za pričvršćivanje.

Neko vrijeme je boravio u Zagrebu, od 1898. do 1899. godine, gdje je aktivno učestvovao na projektima „Oktagona“.⁸⁵ U ovom periodu je prisutan i u Đakovu po pozivu nadbiskupa Štrosmajera koji je od njega tražio da nacрта plan katedrale, koji su u međuvremenu izgubljeni.⁸⁶ U Prag dolazi 1902. godine i tu boravi punih pet godina nakon čega se seli u Brno. Tu se zadržava dosta kratko, nakon čega nastanjuje glavni grad austrougarske Bosne.

Za razumijevanje osnovnih ideja i stavova arhitekta Josipa Pospišila po pitanju arhitektonskog djelovanja i urbanizacije, važno je shvatiti period u kojem on stječe svoja znanja i prva iskustva, a to je period kraja 19 i početka 20. stoljeća. Iako su se na akademijama, barem u većini njih, još uvijek promovirale ustaljene sheme akademizma, vanjski svijet je bio pogođen novim strujama koje su utjecale na sve razine društvenih, kulturnih i umjetničkih sfera. Ove struje nisu zaobišle ni arhitekturu, već naprotiv, uvjetuju nastajanje promjena koje su najzastupljenije u evropskim gradovima poput Beča, Minhena i Praga, a čije ideje vodi novi val mladih arhitekata poput Otta Wagnera, Adolfa Losa, Josipa Hoffmanna i drugih. Arhitekt Pospišil otvoreno dočekuje ove promjene još u periodu školovanja i rada kod poznatih arhitekata širom Evrope. Za vrijeme njegovog

⁸⁴ *Architektonicky obzor*, ročník VII, br. 9., Prag, 2. septembra 1908., str. 36.

⁸⁵ Mehmed Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2003., str. 19.

⁸⁶ isto, str. 20.

boravka u Pragu arhitektura secesije uzima velikog maha kroz utjecaje bečke secesije koja se oštro suprotstavlja dosadašnjem historicizmu.

Važna karakteristika koja se razvija kod jedne grupe mladih praških arhitekata bitno utječe na arhitektu Pospišila i njegov budući rad, a to je prihvatanje uzora iz narodne graditeljske tradicije. Ove tendencije se javljaju još u ranoj secesionističkoj fazi, a rezultiraju pojavi neorenesansnog stila. Druga skupina mladih praških arhitekata svoju inspiraciju pronalaze u baroku, također se oslanjajući na narodnu umjetnost.⁸⁷

Može se pretpostaviti da je Josip Pospišil od njih učio, naročito od druge skupine arhitekata koji se oslanjaju na barok, važnost duhovne i materijalne ostavštine, te prepoznao njenu ključnu ulogu u formiranju originalnih izraza nekog područja. Za razliku od vagnerijanske škole u Beču, on traži izvore u češkoj arhitekturi, ne želi se osloniti na strane uzore, već naglašava češku arhitektonsku tradiciju.

3.2. Dolazak u Sarajevo

Razlog zbog kojeg je Josip Pospišil došao iz vrlo perspektivnog i vizionarskog Praga u Sarajevo nije posve jasan. Naročito jer je uživao dobar ugled radeći na mnogim projektima. Olakšavajuća okolnost je bila ta što je u Sarajevu živjela porodica njegove supruge, ali se može nagađati da je njegov razlog ponajviše bila veća mogućnost isprobavanja novih arhitektonskih ideja koje je usvojio u Pragu, a Sarajevo je svakako bilo pogodno mjesto za to. S druge strane, grad je pružao izazov sa svojim dosadašnjim razvojem kako arhitekt navodi u svom tekstu „Aus bosniche Praxis“ 1911. godine. Dosta se objekata gradi krišom, bez ikakvog nadzora, te je situacija u pogledu nabavke projekata dosta loša budući da manje od 10% projekata koji se podnose građevinskoj vlasti i realiziraju dolaze od stručnih arhitekata.⁸⁸

Priliv stanovništva u novo „egzotično“ mjesto Carstva je bilo dosta izrazito još od same okupacije, a velikim dijelom je rezultat strateškog djelovanja nove vlasti koja ima za cilj da učvrsti svoje djelovanje na ovom području. Godine 1908. dolazi i arhitekt Pospišil gdje počinje njegov dugogodišnji rad posvećen izgradnji bosansko-hercegovačkih gradova,

⁸⁷ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo*, str. 28.

⁸⁸ J. Pospišil, „Aus bosnicher Praxis“, *Der Bautechniker*, br. 30., Beč, 28. jul 1911., str. 705.

sve do 1918. godine kada umire u Sarajevu. Dolazak se poklapa i s požarom koji je zadesio Sarajevo 1908. godine nakon čega su velike snage usmjerene na obnovu.

Njegov dolazak u Bosnu se veže za djelovanje unutar tehničkog biroa okružne uprave u Tuzli, a u Sarajevo dolazi prihvatajući poziciju glavnog arhitekta Vancaševog Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva 1908. godine. Na ovoj poziciji radi dvije godine nakon čega pokreće graditeljsku firmu, kao suvlasnik, pod nazivom „Viktor Beneš i Josip Pospišil, arhitekti i graditelji.“⁸⁹ Od tada počinje njegovo vrlo plodno djelovanje koje je rezultiralo i donošenju prvog modernog urbanističkog plana Sarajeva. Od 1912. godine postaje načelnik Građevinskog odjela Zemaljske vlade, a samim tim i glavni odgovorni za izvršenje navedenog plana. Njegova realizacija je uvjetovala detaljne analize urbanističkog i graditeljskog razvoja, kao i proučavanje kulturne zaostavštine BiH. Na ovoj poziciji ostaje sve do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Arhitekt Pospišil svjedoči susretu dvije kulture, *a la turca* i *a la franga*, tj. doticaju dosadašnje istočnjačke kulture Osmanlija sa zapadnom koju donosi nova vlast. Možda najreprezentativnija oblast koja oslikava ovaj susret jeste arhitektura. Nova vlast nastoji da pokaže svoju dominaciju i kulturni napredak, te odmah nakon dolaska počinje s gradnjom bitnih administrativnih i kulturnih objekata. Jedna od mnogih razlika, u odnosu na zatečenu arhitekturu i plan gradnje osmanskog doba, jeste što se za ove građevine bira primarno nizina sarajevske doline, protežući se zapadno uz Miljacku. Svakako, neki osmanski objekti su građeni u ovim nizinama pa se javlja prepletanje kultura koje prožimaju jedna u drugu.

Nakon što arhitekt Pospišil postaje načelnik Građevinskog odjela Zemaljske vlade, zagovara ideju koja osporava predrasude o neprijateljstvu zapadne kulture prema islamu. Naprotiv, smatra da religija i kultura vladajućeg dijela stanovništva ne treba pogrešno da utječe na ostale. Baščaršija zadržava svoju dosadašnju ulogu i ne podliježe većim promjenama, te imajući na umu novu politiku gradnje u nizini, može se primijetiti podjela Sarajeva na dva dijela, stari domaći dio oko čaršije i novi koji Sarajevo otvara i približava evropskim idejama.

⁸⁹ J. Gudelj, *Interdisciplinarni pristup gradu: Sarajevo i pamćenje*, str. 111.

Viktor Beneš (1858-1921) je bio češki arhitekt i urbanist koji ostavlja svoje radove u Bratislavi, Osijeku, Pragu, Trebišovu itd. Josip Pospišil radi u službi arhitekta za vrijeme svog boravka u Pragu.

Arhitekt Pospišil poziva da se obrati veća pažnja planiranju i pravilnoj preraspodjeli objekata. Spominje poziciju gradske vijećnice koja se nije smjela naći na Baščaršiji, mjestu koje je kroz dugi niz godina dostiglo svoj konačan oblik, već je trebala biti važan element koji promovira novi razvoj u evropskom duhu. Odnos građevine i okoline je izrazito važan, a kao dobar primjer uspješne harmonije arhitekt navodi džamije i poziva da se slično postupi i nadalje. Upućuje otvoren poziv graditeljima da se osvrnu na lokalnu umjetnost onakvu kakva uistinu jeste, pa makar i u obradi boja, kako bi se barem približno uklopilo u ambijentalnu cjelinu. U svom tekstu o gradskoj vijećnici navodi:

Ako, dakle, dunder, misli da je za glatke ukrasne površine Begove džamije najbolje da budu okrečene u bijelo, i ako nadalje misli da je savršeno dovoljno da se ornamentirane površine obrade u boji, tada se klanjam pred njegovim autoritetom. Jer čovjek je, zajedno sa svim svojim drugim kolegama po zanatu, dovoljno dokazao da on posjeduje neusporedivo razvijeniji osjećaj finoće za estetske efekte svog rodnog grada nego svi mi zajedno, uprkos našem umjetničkom obrazovanju.⁹⁰

⁹⁰ Josip Pospišil, „Unser Rathaus“, *Bosnische Post*, 20. decembar 1909.

4. BOSANSKI SLOG I ARHITEKT POSPIŠIL

4.1. Zaštita graditeljskog naslijeđa

Kroz proces formiranja modernog urbanističkog plana Sarajeva, arhitekt Pospišil je, kako se vidi i po njegovim rješenjima pitanja Bašćaršije, stalno isticao značaj očuvanja kulturne baštine. Ovi ideali arhitekta o važnosti onog zatečenog graditeljskog su formirani još za vrijeme njegovog boravka u Pragu. Posebnu brigu o ovom su vodili praški umjetnici koji se okupljaju oko društva Menes.⁹¹ Cilj društva bio je promoviranje tradicionalnih čeških zanata i dizajna, te njihovo podizanje na nivo likovne umjetnosti. Članovi su vjerovali da spajanjem umjetnosti i zanata mogu stvoriti lijepe i funkcionalne predmete koji će obogatiti živote ljudi. Arhitekta su imale za cilj oblikovati građevine koje nisu samo funkcionalne, već i estetski ugodne i integrirane sa svojom okolinom. Inspirirani su prirodnim oblicima i motivima, poput cvijeća, lišća i zakrivljenih linija, koje su ugrađivali u svoje dizajne.

Duhovna i materijalna ostavština je skoro neophodna da bi se uspio formirati originalni izraz nekog mjesta, pa tako i Sarajeva, što Pospišil prepoznaje već samim dolaskom i postepeno počinje da promovira ove ideje. Bašćaršija ostaje lokalitet koji treba da zadrži svoj izvorni oblik i harmoniju koja se razvijala dugi niz godina pod osmanskom upravom. Pospišil hvali ovu harmoniju i sklad pozivajući da se na nju ugleda, te kritikuje dotad izgrađene objekte koji su narušavali kompletiranu sliku. Nakon požara, na mjestima izgorjelih objekata su se pojavili novi koji se grade u evropskom stilu, pored upotrebljenih bosanskih motiva. Čaršija proširena na ovaj način ne može zadržati svoj izvorni karakter.⁹²

Bašćaršija po njemu nije iziskivala ikakve više nadogradnje i mijenjanja, osim nekih pitanja tehničke prirode, restauracije postojećih dućana i popločavanja ulica.⁹³ U Bašćaršiji on vidi veliki turistički potencijal. Mjesto koje bi moralo da sačuva svoju originalnost i uz stroge mjere njegove zaštite, bi svojim orijentalnim „egzotičnim“ duhom privlačilo zainteresovane turiste iz drugih dijelova Monarhije, ali i šire. U ovom vidnom

⁹¹ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 55.

⁹² Josip Pospišil, „Die Caršija von Sarajevo“, *Der Bautechniker*, br. 14., Beč, 07. april 1916., str. 106.

⁹³ Emir Fejzić i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2018., str. 7.

susretu kultura, koji omogućava direktnu usporedbu orijentalnog i novog evropskog, Pospišil vidi veliki potencijal. Ova usporedba je prilika da se pokaže veličina nove vlasti koja se vrlo dobro snalazi na novookupiranom području, iskorištavajući njegov potencijal u potpunosti. Imajući sve ovo u vidu, Josip Pospišil, predlaže 1915. godine da se cijeli prostor čaršije stavi pod zaštitu države, ali pod ratnim prilikama u kojim to radi, prijedlog nije usvojen.⁹⁴

Za vrijeme polemike o formiranju prvog modernog urbanističkog plana, neizbježna tema je bila zaštita spomenika, a glavnu riječ su imali Josip Pospišil i arhitekta Josip Vancaš koji pokreću ovu temu 1911. godine.⁹⁵ Iste godine arhitekt Vancaš podnosi rezoluciju o zaštiti spomenika kao poslanik Bosanskog sabora, koja je nedugo zatim i usvojena. Ovo je rezultiralo formiranju Zakona o zaštiti spomenika kulture tri godine kasnije, ali kao još jedna inicijativa u nestabilnom i burnom vremenu, nikad nije formalno donesena. Zalaže se i za formiranje komisije za zaštitu spomenika, te poziva i širu javnost i austrijsku Centralnu komisiju za istraživanje i očuvanje umjetničkih i historijskih spomenika u Beču da se pozabave ovim pitanjem.⁹⁶

Josip Pospišil se od prvih dana dolaska u Sarajevo pa sve do njegove smrti u istom gradu, jasno i srčano borio za napredak uzimajući u obzir sve dosadašnje aktivnosti koje su se poduzele nakon prisvajanja Bosne Monarhiji. Oštro je kritikovao mnoga djelovanja, po njemu pogrešna i štetna, te se pozivao na adekvatnu stručnost koja grad s velikim potencijalom poput Sarajeva, može da oformi vrlo uspješno i po evropskim standardima. U ovim djelovanjima nema prostora za orijentalni pseudomaurški stil čije dotadašnje nametanje nije vodilo zemlju u pravom smjeru. Dobar primjer je svakako sarajevska vijećnica koja je svoje mjesto našla na prostoru nepogodnom za nju i tako je uspjela da naruši ravnotežu čaršije, šaljući upravo suprotnu poruku od one za koju je izvorno izgrađena.

Već 1908. godine, arhitekt Pospišil putuje bosanskim gradovima radeći skice (slike 2. i 3.) stambenih objekata ostavljajući detalje s tačnim datumom i lokalitetom, te se na svaki potpisuje. Na osnovu skica koje je napravio, najbrojniji su oni iz Sarajeva, potom Jajca,

⁹⁴ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 53.

⁹⁵ *Bosanski glasnik*, Sarajevo, 23. decembar 1913., str. 120.

⁹⁶ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 40.

Travnika i Kiseljaka. Ove skice su bitno doprinijele prilikom formiranja urbanističkog plana, a naročito u inicijativama očuvanja i zaštite kulturnih spomenika. Nepochjenjiva je i njihova vrijednost kao dokumentarnih izvora u budućim istraživanjima ostavštine osmanskog perioda. Odlikuju se vrlo vještim i dosljednim preslikavanjem uz dobro korištenje perspektive.

U njegovim crtežima se uočavaju znanja koja je stekao tokom svog školovanja na Akademiji u Beču. Oslikava pojedinačna rješenja, ali i kompleksne cjeline, odnos građevine i okoline, uklapanje u prirodni ambijent itd. dajući neiscrpan broj informacija. S ciljem da zainteresuje i uključi javnost van Bosne i Hercegovine u dešavanja i da prikaže s čim ona raspolaže, svoje crteže i tekstove objavljuje u raznim časopisima poput *Der Bautechniker* i *Der Architekt*. Pored eksterijera stambene arhitekture, oslikava i dijelove enterijera s bogatom dekoracijom poput specifičnih musandera, mezarja i džamija.

Slika 2. - Skica Jajca, J. Pospišil, 1911.

Slika 3. - Skica J. Pospišila, Okrugla ulica, 1909.

4.2. Razvoj arhitektonskog djelovanja Josipa Pospišila i upotreba bosanskog sloga

*Jedan narod koji sigurno ide prema umjetničkom razvoju, ne može nigdje u drugom pravcu, već da elemente narodne umjetnosti koje je naslijedio od svojih predaka dalje razvija u smislu modernih zahtjeva i potreba. - Josip Pospišil, 1911.*⁹⁷

Da bi se razumio proces u kojem arhitekt Pospišil razvija svoj graditeljski stil i imajući u vidu da u većini svojih radova, naročito stambene arhitekture, koristi elemente domaćeg graditeljstva, važno je razumjeti neke osnovne karakteristike gradnje u vrijeme osmanske uprave.

Dolaskom Osmanlija na prostor Bosne u drugoj polovini 15. stoljeća, mijenja se cijela priroda preraspodjele kulture življenja. Konkretno na primjeru Sarajeva, može se uočiti da se teritorij dijeli na dva dijela, na čaršiju i prostor za življenje. Njihova podjela je jasna, čaršija je bio prostor u kojem se stambena arhitektura nije mogla podizati, bila je namijenjena za trgovinu, susrete i sve vrste ljudskih interakcija. U Sarajevu je to prostor Baščaršije s nizom dućana i ulica. Kao jedan vid izdignutog obruča, čaršiju obavlja prostor s kućama za življenje čiji sokaci dovode u ključni trgovački i administrativni dio, formirajući mahale. Kuće za življenje su bile jednospratnice, sa strmim kubičastim krovom na četiri vode, bijelom fasadom sa isturenim doksatom okrenutim prema ulici, velikim ograđenim dvorištem i baštom.

Ove karakteristike arhitekt Pospišil upravo bilježi na svojim skicama, prolazeći bosanskim gradovima, te koristi niz prilika da iskaže svoje divljenje skladnim proporcijama i vještim uklapanjima u okolinu. Posebno vrijeme posvećuje proučavanju pravila koje se ukorijenilo u gradnji stambenih objekata sarajevskih ulica, a to je pravilo prava na vidik. Skladna arhitektura Sarajeva je u velikoj mjeri proizvod udovoljavanja potreba življenja, a upravo je pravo na vidik jedan od tih dokaza. Ovo pravilo je doprinosilo razvoju prostorne veze građevine i prirodne okoline.

⁹⁷ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 140.

Arhitekt Pospišil svoje ideje o bosanskom stilu gradnje promovira u časopisima *Der Bautechniker* i *Der Architekt*, objavljujući značajne tekstove na ovu temu popraćene slikovnim prikazima. Također, u *Bosniche Post* objavljuje tekst pod nazivom „Bosanski način gradnje“, a nešto nakon toga i tekst „Narodna umjetnost građenja u Bosni“. On na ovu temu piše:

Bosanski način gradnje je nešto više od onog što smo navikli da shvaćamo pod riječju „narodna umjetnost“. Ona je priroda koja je postala ukočena, a da ipak nije oponašanje prirode. Pogledajte samo pa ćete primijetiti da ona predstavlja duboko proživljenu dopunu prirode. Ona je toliko istinita da bi najuvjereniji modernist želio da vidi graditeljsku umjetnost. - Josip Pospišil, 1909.⁹⁸

U julu 1911. godine objavljuje članak pod nazivom „Aus bosnicher Praxis“ u časopisu *Der Bautechniker*⁹⁹ koji izaziva veliko interesovanje da je drugi dio objavljen već u februaru sljedeće godine. U njemu iznosi neke svoje projekte poput Muzičkog paviljona u Sarajevu, Komercijalne banke u Trebinju, stambene kuće gospodina F. Buchalda koja dosta podsjeća na neke njegove prijašnje praške projekte, društvenog centra austrougarsko-izraelske vjerske zajednice u Bosni i kuću gospodina Johanna Eggera čije se rješenje dvospratnog objekta s prizemljem, četverovodnim krovom i stilizovanim erkerom odlično uklapa u prirodnu okolinu koja ga okružuje.

U februarском izdanju¹⁰⁰ kritikuje da je većina gradova, naročito savski kraj, izgubio svoj bosanski karakter. Iz tog razloga je arhitekt ponudio seriju perspektivnih izgleda sa studijama građevinskih projekata. Cjelokupna umjetnička namjera postavljena u ovim skicama je manje-više usredsređena na tehnički ispravan tretman materijala uz striktno ispunjenje svrhe koja je bila uvjetovana određenim zadatkom. Arhitekt Pospišil na kraju teksta navodi kako *Stil* u uobičajenom smislu nije niti namijenjen niti primijenjen na dizajnimama. Ono što je zajedničko svima jeste da su rezultat jedinstvenog izraza volje.

Prikazani su projekti kao što je kuća ef. Osmanage Mehmedića u Zenici (slika 4.) s prizemljem i jednim spratom koja svojim rješenjima dosta podsjeća na kuće osmanskog perioda. Prizemlje je od fino rađenog kamena i velikim otvorima prema glavnoj ulici s

⁹⁸ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 78.

⁹⁹ J. Pospišil, „Aus bosnicher Praxis...“, str. 705-710.

¹⁰⁰ Isto, str. 1-4.

nadstrešnicom. Na spratu se nalaze dva stilizovana doksata, na dvije strane, prekrivena fino rađenim detaljima u drvetu. Tu su i projekti ljetnikovca doktora Mandića na Ilidži u vidu jednospratnice s krovom na četiri vode, filijale banke u Bosanskom Šamcu, dva projekta prijedloga vakufske direkcije u Sarajevu, poslovno-stambene zgrade u Tuzli i prijedloge stambenih kuća. U ovom broju je prikazan i projekt sarajevske Vatrogasne kasarne o kojoj će biti govora u nastavku.

Slika 4. - Skica J. Pospišila za kuću ef. Osmanage Mehmedića u Zenici

Već 1909. godine arhitekt radi projekt sa skicama radničkih četvrti u Sarajevu gdje se vide jasne naznake preobrazbe bosanske stambene kuće s modernim izrazima. Građevina namijenjena za stanovanje ima jedan sprat s prizemljem, strmi četverovodni krov i stilizovani doksati na prednjoj fasadi koji se pojavljuju u više oblika najavljujući raznovrsnost i odstupanje od jednoličnih formi. Ovo su klasične karakteristike bosanske kuće koje arhitekt bilježi na svojim skicama obilazeći bosanske gradove. Njegova rješenja radničkih stambenih prostora su moderno oblikovana, odlikujući se jednostavnošću i funkcionalnošću. Kuća je uronjena u svoju prirodnu okolinu, poštuje se pravo na vidik svake kuće koja se ograđuje u privatni prostor putem visokih ograda sa ulaznom kapijom.

U časopisu *Der Bautechniker* početkom 1916. godine objavljuje svoju studiju o bosanskim džamijama.¹⁰¹ Tu objašnjava da su se u Bosni monumentalne džamije gradile od strane osmanske vlasti, kako bi pokazali svoju moć i veličinu, dok su domaći graditelji birali jednostavnija rješenja sa skromnim dimenzijama i isplativim materijalima najčešće od drveta, a u rjeđim slučajevima i od kamena. Iz tog razloga su ove bogomolje srasle sa svojom okolinom i adaptirale se do te mjere da je nemoguće zamisliti prizor bosanskog pejzaža bez minareta. One mogu poslužiti kao primjer, iako nisu dosegle nikakav umjetnički nivo, jer dokle god se može i od najmanjih i najneuglednijih objekata narodnog graditeljstva izvući pouka o onome što je samo po sebi, kako arhitekt kaže, strano zbog prevelike udaljenosti od prirodnih uslova gradnje, ima mjesta za napredak i sve veće penjanje prema novim visinama arhitekture. Preduvjet arhitekture leži u potrebama svakodnevnog života, a razvoj nikada ne znači potpuno napuštanje temelja koje je ona stvorila u svojim primitivnim počecima. Arhitektura je plemenita umjetnost, neodvojivi dio duhovne i materijalne kulture, od svojih najjednostavnijih početaka do kupola koje sežu do neba. Svaki graditelj je dio cjeline i sveukupnog razvoja.

U aprilu iste godine arhitekt objavljuje svoj tekst o sarajevskoj čaršiji.¹⁰² Objašnjava pitanja tehničke prirode za koje se, kako kaže, nameću rješenja, te napominje važnost pronalaženja kompromisa između nastojanja da se očuva karakter čaršije s jedne strane i modernizacije koja je postala neophodna, s druge strane. Dotadašnji pristupi modernizaciji ne bi doveli do očuvanja, već sigurnog uništenja karaktera čaršije, uprkos dobroj volji iskazanoj korištenju bosanskih motiva. Isto tako, rješenje nije ni kopiranje postojećih tipova jer bi to značilo kulturološki zastoj. Redizajn mora biti takav da ga starosjedioci pronalaze kao oličenje izraza materijalnog i kulturnog napretka koji su dijelom sami postigli, a dijelom mu iskreno teže.

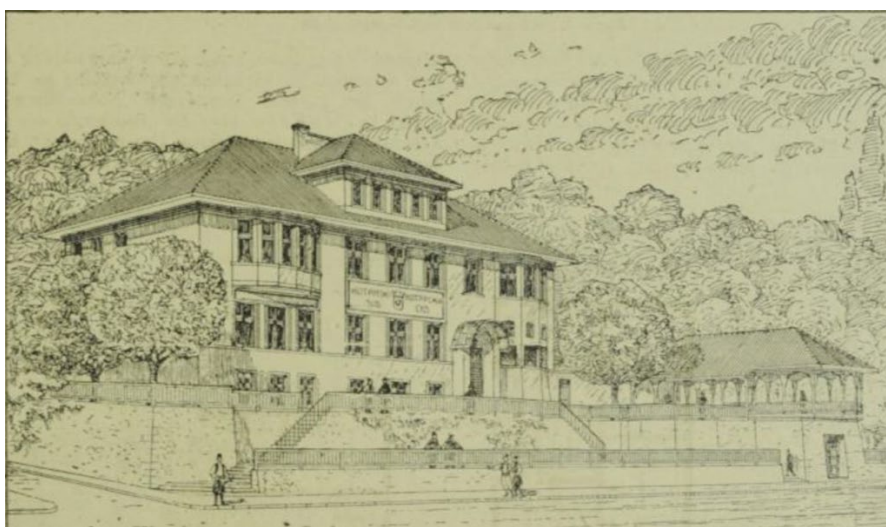
Kraći tekst u ovom časopisu objavljuje u martu 1918. godine o stambeno-poslovnoj zgradi u ulici Čemaluša 15. u Sarajevu.¹⁰³ Zgrada je dvokrilna sa pet spratova u jednom, a šest u drugom krilu. U sredini se nalazi veće dvorište.

¹⁰¹ Josip Pospišil, „Wie man in Bosnien Djamiyen*) baute.“, br. 1., *Der Bautechniker*, Beč, 07. januar 1916., str. 1-3.

¹⁰² Josip Pospišil, „Die Caršija von Sarajevo“, *Der Bautechniker*, br. 14., Beč, 07. april 1916., str. 105-109.

¹⁰³ Josip Pospišil, „Beschafts und Wohnhaus in Sarajevo, Čemalušastrasse 15.“, *Der Bautechniker*, br. 2., Beč, mart 1918., str. 81.

U julskom izdanju 1919. godine izlazi njegov projekt za Zgradu okružnog suda u Doboju.¹⁰⁴ Građevina (slika 5.) je osmišljena za lokalne potrebe i lokalni kontekst. Odiše ozbiljnošću i stamenošću. Sastoji se od nekoliko kancelarija, čekaonice, šerijatskog suda i pomoćnih prostorija. Pritvorni centar se nalazi u manjoj zasebnoj građevini koja se sastoji od veće zajedničke zatvorske prostorije i pet manjih ćelija. Sa ulične strane, uzdignutost terena je usloвила izvođenju vanjskog stepeništa i potpornog zida, što objektu daje veću dozu monumentalnosti. Na istoj strani se nalazi i drvena veranda. Cijeli kompleks ima elemente jednostavnih motiva bosanske narodne umjetnosti.

Slika 5. – Perspektivni projekt Zgrade okružnog suda u Doboju arh. J. Pospišila

Rijetki su radovi arhitekta Pospišila u Sarajevu koji nemaju prepoznatljive elemente bosanskog stila gradnje. Jedan od primjera jeste projekt kuće sarajevskog trgovca Jove Pešuta, koju projektuje još prije njegovog zvaničnog preseljenja u Sarajevo, u periodu kada aktivno djeluje u Zagrebu na projektima „Oktagona“ 1898. godine. Kuća Jove Pešuta zauzima ugao ulica Zelenih beretki i Zrinjskog. Sastoji se od dva sprata s prizemljem i piramidalnim krovom. Rješenje ima ugaoni rizalit sa isturenim doksatom tačno iznad ulaza. Krov doksata je terasa na drugom spratu. Kuća ima elemente neorenesanse, koji se mogu prepoznati najviše na vanjskom izgledu fasade koja ima naznake i secesionističke dekorativne plastike u vidu floralnih motiva u parapetu zidova, te maskerona s glavama u tjemenu luka. Ovo je bio prvi i posljednji objekt koji arhitekt

¹⁰⁴ Josip Pospišil, „Bezirksgerichtsgebäude in Doboj, Bosnien“, *Der Bautechniker*, br. 03., Beč, 25. jul 1919., str. 249-251.

Pospišil gradi u Sarajevu sve do 1908. kada se seli u ovaj grad.¹⁰⁵ U međuvremenu, boravi u Pragu koji ostavlja veliki utjecaj na njega, pomažući mu da formira svoje zrele stavove po pitanju kulture gradnje i urbanizma. Tu se razvija i njegov osjećaj za važnost kulturnog naslijeđa, pa kada po drugi put dolazi u Sarajevo, ovaj put zastalno, uzima u obzir nasljedstvo, te duhovne i materijalne vrijednosti zatečenog. Za razliku od mnogih njegovih radova u Pragu koji se odlikuju neobaroknim rješenjima i rješenjima u duhu kasne secesije, projekti u Sarajevu se odlikuju pojednostavljivanjem formi koje nastoje stvoriti harmoniju i cjelinu s prostorom. Fasadne dekoracije su dosta jednostavnije i svedene su na pojedine detalje. Kuća Jove Pešuta je stilski najpribližnija njegovim radovima u Češkoj, dok se ostali radovi sve više udaljavaju takvim stilskim karakteristikama, ali se i dalje zadržava osjećaj za prostor koji on njeguje još iz praških dana.

4.2.1. Zgrada u ulici Čekaluša 61.

U sljedećim projektima, nekad u većoj mjeri, nekad u manjoj, koristi elemente lokalnog stila gradnje starih bosanskih kuća koje kombinira sa elementima secesije i historicizma. Takva jedna građevina je stambena zgrada u ulici Čekaluša 61. u Sarajevu, jedan od njegovih ranijih projekata iz 1910. godine. Na zgradi se prepoznaju karakteristike lokalnog stila najviše u obradi fasade, prizemlje je rađeno od kamena iznad kojeg je istureni erker kao vid modernijeg prelaza iz lokalnog rješenja s doksatom prema ulici. Struktura fasade pripada secesiji, a obrada prozorskih otvora ima elemente historicizma. Ova druga faza Pospišilovog djelovanja ističe arhitekturu kontinuiteta u duhu modernog izraza i kao takva, nije rješenje u stilu bosanskog sloga.¹⁰⁶ Radovi druge faze se odlikuju izrazitom slikovitošću cjeline.

Ono što karakteriše većinu radova arhitekta Pospišila jeste dualnost koja obuhvata secesionističke elemente s jedne strane i one lokalne bosanske s druge strane. Njega ne napuštaju moderne tendencije, ali ujedno primjenjuje i karakteristike bosanskog sloga.¹⁰⁷

¹⁰⁵ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo*, str. 153.

¹⁰⁶ Isto, str. 156.

¹⁰⁷ Isto

4.2.2. Stambeno-poslovna zgrada Musafija

Jedan od najupečatljivijih primjera ovakvog rješenja jeste stambeno-poslovna zgrada Musafija u Sarajevu (slika 6.) koju počinje graditi 1911. godine u Titovoj ulici, kao dio ambijentalne cjeline. Projekt je završen 1913. godine¹⁰⁸ uz djelovanje preduzetničke firme Jungwirht.¹⁰⁹

O ovom projektu arhitekt Pospišil piše u članku „Aus bosnicher Praxis“ 1912. godine¹¹⁰ navodeći da se ograničava više ili manje na zanatsku pravilnu obradu materijala u strogoj funkcionalnosti koja je uvjetovana zadatkom, ali i da koristi karakteristike kuća bosanskih gradova. Zgrada se nalazi na parceli nepravilnog trapezastog oblika sa ukupnom površinom, koja uključuje i unutrašnje dvorište, od 811 m².

Musafija ima unutrašnje dvorište, atrijum, koji je odijeljen od vanjskog svijeta, formirajući privatnu zatvorenu cjelinu. Atrijum je veličine 14x14m i na taj način omogućuje direktno osvjetljenje svakog stana u objektu, čemu doprinose i svjetlarnici. Prilaz je sa sjeverne strane, sa Titove ulice, kroz prolaz sa originalnim drvenim portalima s nadsvjetlima. Sa strana su postavljene keramičke pločice novije proizvodnje iznad kojih je originalna dekoracija u malteru s lučno završenim poljima. Stubovi sa strana su širine od po 30 cm i posjeduju stalaktitne dekorativne elemente. Prizemna sjeverna strana, otvorena prema ulici, se koristi za poslovne prostore, a dva su i u dvorišnom dijelu. Originalni projekt upućuje da su na njihovom mjestu zamišljeni drveni portali čije gornje zone imaju elemente u vidu saća poput mušebaka.

Dva poslovna prostora se nalaze i na istočnoj strani. Izlozi su odijeljeni stubovima širine od po 80 cm. Prizemlje ima sedam rastera, te je odvojen od sprata putem vijenca. U dvorištu je betonsko tlo, a na južnoj strani se nalazi osmougaona fontana od kamena.

U dvorišnom dvostrukom traktu je šestospratno zdanje, a vanjskom prema ulici petospratno. Oba dvostruka trakta su povezana poprečnim traktom na vanjskim graničnim dijelovima. Prema ulici su raspoređeni po dva četverosobna stana, simetrično postavljena, a prema dvorištu isto po dva stana sa po tri ili četiri sobe. Sobe su većinom usmjerene ka prometnoj ulici. Kompozicija fasade, prema Titovoj ulici, ima secesionistička rješenja

¹⁰⁸ Ibrahim Krzović, *Arhitektura secesije u BiH*, Kulturno naslijeđe, Sarajevo 2004., str.174.

¹⁰⁹ Borislav Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Svjetlost, Sarajevo, 1988., str. 111.

¹¹⁰ J. Pospišil, „Aus bosnicher Praxis“, *Der Bautechniker*, br. 1, Beč, 5. januar 1912.

dok ujedno može ponijeti atribute i rane Moderne.¹¹¹ Prizemlje je odvojeno od spratova putem strehe koja asocira na kordonski vijenac iznad koje su vertikalno naglašeni nizovi prozora u stilu secesije.¹¹² Na prednjoj strani fasade se nalaze prozori u četiri reda sa po 14 prozorskih otvora. Na bočnim stranama se nalaze balkonski otvori sa izbočenim ogradama od vještačkog kamena, dok se četvrta etaža završava mansardnim prozorom s posebnim krovom. Između centralnog dijela i bočnih strana se nalaze doksati protežući se od vijenca iznad prizemlja pa do krovne strehe koja ima karakteristične cik-cak ukrase u crvenoj i žutoj boji. Na doksatima se nalaze po četiri prozora u svakoj traci.

Slika 6. - Stambeno-poslovna zgrada Musafija

Na krovnoj masi centralnog dijela se nalazi doksatni element sa 11 prozorskih otvora, dok je iznad dodatna streha i tri prozorska otvora natkrivena posljednjom, izlomljenom strehom. Ostale, unutrašnje fasade su dosta jednostavnije u odnosu na sjevernu.

Dinamičnost je naglašena putem isturenih erkera i naglašenom krovnom strehom. Erker kao vid modernizovanog doksata, ali i duboka krovna streha ukazuju na arhitektovo pozivanje na tradicionalnu lokalnu arhitekturu. Tome doprinose i snažni korpus krova s

¹¹¹ M. Hrasnica, *Arhitekt Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 160.

¹¹² isto

badžama, veranda, stilizovana streha verande u ravni s pročeljem. Na fasadi se mogu prepoznati i apstraktni geometrijski dekorativni elementi. Što se tiče stilskih obilježja, ova građevina posjeduje elemente i secesije i bosanskog sloga, s nekim primjesama monumentalne islamske arhitekture, iako se u završnici karakteriše kao kasno secesionističko djelo.¹¹³

Zgrada Musafije se može smatrati jednom u zadnjoj fazi razvoja stambene arhitekture za vrijeme austrougarske vladavine koja obuhvata učestalo podizanje stambenih palata kao otjelotvorenja novih urbanističkih koncepcija.

4.2.3. *Vatrogasna kasarna*

Godine 1912. arhitekt Pospišil projektuje perspektivni izgled Vatrogasne kasarne u Sarajevu, koji također uključuje u svoj članak „Aus bosnicher Praxis“. Svoj projekt okončava do 1913. godine na lokalitetu križanja ulica Hamdije Kreševljakovića i Fehima efendije Čurčića. Zgrada gradske Vatrogasne kasarne nastala je u modernom stilu prema modelu kasarne u Beču iz 10. okruga s tlocrtom u obliku slova L s jednim dodatnim krilom na južnoj strani prema unutrašnjem dvorištu.¹¹⁴ Predviđala je i spremište za sprave, materijale, spavaonice i druge prostorije.

Zgrada se odlikuje funkcionalnošću i rješenjima u duhu moderne. Naglašena je vertikalnost putem stupaca od opeke koji se protežu od prizemlja s masivnim garažnim otvorima, pa sve do krova. Ovi otvori u prizemlju na zapadnoj i sjevernoj fasadi su posljedica novih konstruktivnih i funkcionalnih rješenja i materijala.¹¹⁵ Stupci od opeke su blago istureni u odnosu na fasadu spuštajući se prema njoj stepenasto od krovne strehe do prizemlja. Iznad 3 centralna stupca na razini potkrovlja se nalaze dimnjaci.

Na fasadi, koja djeluje snažno i monolitno, se ističu parapeti, te njihova dekoracija u vidu apstraktnih geometrijskih oblika. Snažni parapeti iznad prizemlja, koji asociraju na kordonski vijenac, kao i dekoracije parapeta u vidu plitko profiliranih apstraktnih geometrijskih elemenata, daju dokaz arhitektovog oslanjanja na secesiju, dok ujedno

¹¹³ Nedžad Kurto, *Sarajevo 1492-1992*, Oko, Sarajevo 1997., str. 94.

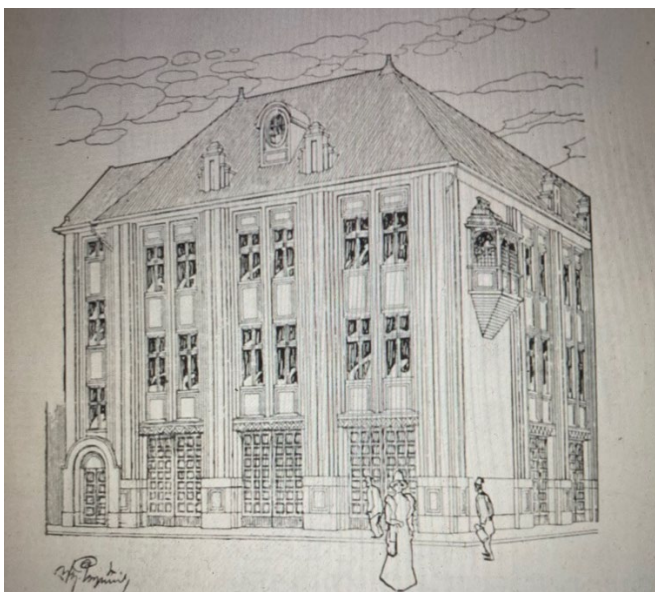
¹¹⁴ Danijela Učović, „Sakralna arhitektura Zlatka Ugljena“, doktorska disertacija obranjena 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, str. 18.

¹¹⁵ M. Hrasnica, *Arhitekt Jospi Pospišil – život i djelo...*, str. 161.

ostvaruje dijalog sa okolinom uz pomoć karakterističnog krova, te drvenom osmatračnicom postavljenom na zapadnoj fasadi zgrade.¹¹⁶

Na visini drugog sprata na zapadnoj strani fasade je postavljena drvena osmatračnica. Na isturenoj površini sprijeda se nalaze dva lučno završena otvora, a sa strana se nalazi po jedan. Donji dio se stepenasto spušta prema plohi fasade. Rađena je u drvetu i podsjeća na bosansku divanhanu. Krov osmatračnice je na tri vode i pokriven je limom. Rezbarija koja se ovdje pronalazi predstavlja primjer obrtnički vješto obrađenog drveta, sve inspirirano tradicijom.

Sjeveroistočna strana prizemlja osmatračnice je povezana otvorom sa unutrašnjim dvorištem. Ovaj prolaz povezuje unutrašnje dvorište sa dugim holom, na čijem se kraju nalazio ulaz za kola, a koji danas predstavlja glavni ulaz iz Ulice efendije Ćurčića. Glavni ulaz je naglašen okvirom od opeke na dvije razine.

Slika 7. - Perspektivni izgled Vatrogasne kasarne J. Pospišila

Dualnost po kojoj je Pospišilov rad bio upečatljiv je izbalansirana upotrebom novih konstruktivnih i funkcionalnih rješenja i materijala. Nosiva konstrukcija je rađena od armiranog betona, vrata su metalna, a ostali zidovi su od kamena i opeke. Vanjski portali su uokvireni fasadnom opekcom. Jasno se mogu razdijeliti primarne i sekundarne nosive grede od armiranog betona raznih profila. U potkrovlju je izveden nosivi zid od istog

¹¹⁶ M. Hrasnica, *Arhitekt Jospi Pospisil – život i djelo ...*, str. 161. i 162.

materijala, a tu su smještene i metalna vrata kao preteča protivpožarnih vrata. Za detalje se koristi drvo poput portala, rukohvata, prozora, a ograde su od kovanog željeza. Samo na osmatračnici u unutrašnjem dvorištu se uspio sačuvati originalni drveni portal. Ovim projektom arhitekt Pospišil naglašava svoje interesiranje za stilsko eksperimentiranje blisko bosanskom slogu i secesiji.

4.2.4. Robna kuća Prcić

Da je Pospišilovo djelovanje bilo prisutno i van glavnog grada, potvrđuje njegov sljedeći projekt kojeg realizuje u Tuzli, a to je robna kuća Prcić izgrađena 1914. godine. Modernost građevine je istaknuta kroz upotrebu novih materijala izrade poput armiranog betona, čelika i stakla, ali i kroz naglašenu vertikalnost fasade. Raspored elemenata na fasadi daje secesionistički duh. Ona je podijeljena na dvije etaže gdje donju čini prizemlje s kolonadom stubova, a cijela fasada ima geometrijske mrežaste strukture. Ističe se prepoznatljiv volumen krovne konstrukcije sa isturenom strehom.¹¹⁷

Slika 8. - Robna Kuća Prcić, Tuzla, 1914. godina

¹¹⁷ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo*, str. 162.

4.2.5. Zgrada Hadim Ali-pašinog vakufa

Građevina s kojom arhitekt Pospišil prelazi na suštinu upotrebe bosanskog sloga kao jedinstvenog lokalnog stila jeste zgrada Hadim Ali-pašinog vakufa u Sarajevu koju gradi 1910. godine, dakle godinu dana nakon prijedloga novih propisa. Kao takav, ovaj objekt se može svrstati u zadnju etapu razvoja austrougarske arhitekture u Sarajevu, gdje je prisutan bosanski slog, kao poseban arhitektonski izraz. Predstavlja gotovo čisto ostvarenje ove arhitekture, sa vrlo malo primjesa drugih arhitektonskih izraza.

Ona se nalazi na uglu između ulica Džemaludina Čauševića i Mis Irbine. O ovom svom radu arhitekt objavljuje u časopisu *Der Bautechniker* dajući svoje nacрте i komentare vezane za projektovanje i gradnju vakufa.¹¹⁸

Zgrada (slika 9.) je podijeljena na dva krila, od kojih južno krilo zauzima Zemaljski vakuf, a sjeverno Hadim Ali-pašin vakuf. Građevina se sastoji od prizemlja i dva sprata sa po dva stambena prostora. Prizemna zona je rađena u kamenu i odiše jednostavnošću formi. Namijenjena je za javnu, poslovnu upotrebu. Masivni zidovi se grade od opeke, a od drveta su izgrađeni prozori, vrata, uvučene terase sjeverne strane i krovna konstrukcija s vrlo oštrim padom i naglašenom strehom. U međuspratnoj konstrukciji su korištene kvalitetne drvene grede. Krovna konstrukcija je također drvena, a završni krovni sloj je bakarni lim, koji je vremenom dobio karakterističnu zelenu patinu.

Kamenom je obloženo čitavo prizemlje i temelji suhozida. Vanjski prozori su izvedeni kao dvostruki dvokrilni prozori sa nadsvjetlom.

Fasadna dekoracija ne postoji, a dinamičnost je postignuta otvorima uvučenih balkona sjeverne fasade i poligonalnim erkerom na istoj strani. Završna obrada fasada urađena je produžnim cementnim malterom.

Slobodno vođeni volumen sprata koji je obavijen zidom koji je potom oštro perforiran, prozorima, pa kontrapunktiran ložom u drvetu, zatim snažni volumen krova koji na jednostavan način sve to pokriva, upućuju na zaključak da se ovdje radi o jednom čistom

¹¹⁸ J. Pospišil, „Aus bosnicher Praxis“, *Der Bautechniker*, XXXII, 1, Beč, 5. januar 1912.

primjeru bosanskog sloga. Zanimajući izvjesne kompozicione nesuglasice prisutne na prizemnom krilu u ulici Džemaludina Čauševića.¹¹⁹

Ova građevina je jako lijep primjer upotrebe bosanskog sloga u gradnji, nagovještavajući visoke umjetničke domete graditeljstva.

Slika 9. – Zgrada Hadim Ali-pašino vakufa

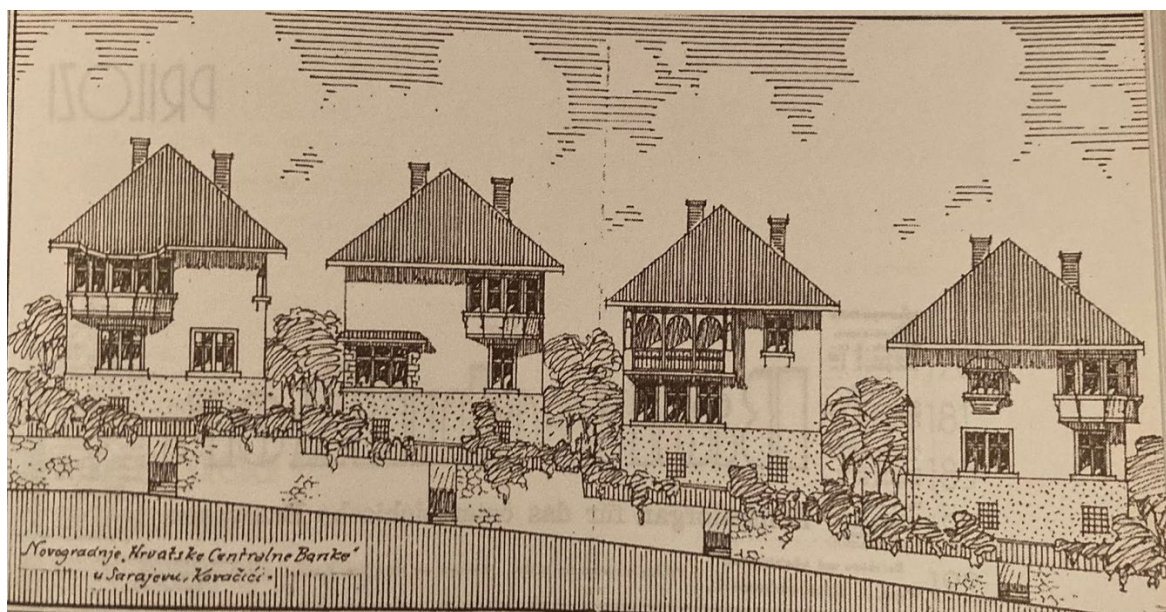
4.2.6. Četiri stambene kuće na Kovačićima

Uspješnim rješenjem zgrade Hadim Ali-pašino vakufa, arhitekt Josip Pospišil dobiva vjetar u leđa i ohrabrenje da se smjelije upusti u primjenu bosanskog sloga čije karakteristike kod ovog arhitekta se počinju prepoznavati najviše na stambenoj arhitekturi.

Godine 1912. radi projekt koji uključuje četiri stambene kuće na Kovačićima u Sarajevu (slika 10). Ove četiri kuće imaju elemente karakteristične staroj bosanskoj kući, ali je njihova transpozicija svedena na minimum čime se cjelina podiže na jedan viši nivo. Kao

¹¹⁹ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine....*, str. 263.

i prethodni projekt, građevine imaju pojednostavljene volumene karakterističnog bosanskog krova s naglašenom strehom, prizemlje je rađeno u kamenu, a na dva gornja sprata su spretno ukomponirani erkeri, poligonalno stilizovani i terasasta udubljenja s drvenim konstrukcijama. Prozori su postavljeni na ravan zid, nema secesijskih elemenata, fasada je lišena dekoracije, a cijela građevina se vrlo vješto uklapa u prirodnu okolinu.

Slika 10. - Skice stambenih zgrada na Kovačićima

Pospišilov projekt koji nema elemente bosanskog stila, već su prisutne pojedine karakteristike islamske umjetnosti jeste muzički paviljon u Sarajevu¹²⁰, kao mjesto okupljanja i društvenih dešavanja izgrađen je 1913. godine. Orijentalni elementi se ogledaju u vrlo upečatljivom kupolastom krovu, prekrivenim bakrenim limom, ispod kojeg se nalazi dvanaest simboličnih stubova povezanih prelomljenim lukovima. Paviljon je dvoetažni i kvadratne osnove. Na donjoj etaži nalazila se kafana, a na gornjoj je redovno svirao vojni orkestar.¹²¹

¹²⁰ J. Pospišil, „Aus bosnicher Praxis....“, str. 707.

¹²¹ <https://web.archive.org/web/20080605032326/http://www.dnevniavaz.ba/profil/mufidg/muzicki-paviljon-na-atmejdanu-7602>, pristupljeno: 07.05.2023.

Iz dosad spomenutog o kulturnom naslijeđu se može zaključiti ozbiljnost s kojom Josip Pospišil pristupa ovoj temi. Po njemu nema smisla napredak tražiti u dosadašnjim arhitektonskim stilovima, počevši od stilova historicizma. On je jedino moguć ukoliko se kao temelj uzme bogata graditeljska baština, uz istraživanja i analize, te njihovo usmjeravanje upotrebom modernih izraza ka novom pravcu razvoja. Arhitekt Pospišil vrši detaljno istraživanje dosadašnje geneze razvoja graditeljstva na prostu Bosne, sežući sve do srednjovjekovnih utvrda.

Pospišil u narodnom graditeljstvu prepoznaje univerzalne vrijednosti kojima daje izrazit značaj interpretirajući ih u savremenom kontekstu. One trebaju biti putokaz u oblikovanju novih formi povlačeći paralelu tradicionalne arhitekture i estetike modernizma.

4.3. Posebnost Pospišilovog arhitektonskog izričaja

Najplodonosniji period Pospišilovog arhitektonskog djelovanja se veže za njegov boravak u Sarajevu kada radi mnogobrojne projekte i realizacije. Početkom 20. stoljeća gradi nekoliko stambeno-poslovnih zgrada poput zgrade Jove Pešuta iz 1900., potom one u ulici Čekaluša 61. iz 1910. godine, te u ulici Čemaluša 15. iz 1913. godine. Hadim Ali-pašin vakuf gradi 1910. godine. Arhitekt nudi projekte radničkih stanova 1900. i 1911. godine, projekt kuće za iznajmljivanje F. Buchwalda u Sarajevu, stambene kuće J. Eggera u Sarajevu i ljetnikovca doktora Mandića, sve 1911. godine. Iste godine gradi Muzički paviljon na Atmejdanu, te projektuje Komercijalnu banku u Trebinju i zgradu vjerske zajednice u Sarajevu. Sljedeća godina se veže za njegove projekte Vatrogasne kasarne u Sarajevu, Gradske bolnice za infektivne bolesti, Zemaljske banke u Bosanskom Šamcu, kuće Osmanage Mehmedića u Zenici, te kuće za iznajmljivanje Vakufske direkcije u Sarajevu. Godine 1914. nastaje njegov projekt za novogradnje Hrvatske centralne banke u Sarajevu. Robnu kuću Precić u Tuzli gradi 1917. godine, a sljedeće daje projekt za zgradu u ulici Stevana Sinđelića za novu namjenu.

Na ovim projektima se prepoznaje raznovrsnost stilova, od historicizma, preko secesije, sve do elemenata bosanskog sloga. Put do upotrebe posljednjeg je trajao postepeno, prijelazom iz secesije kroz razne varijacije i forme.¹²² Pospišilov primjer prijelazne faze

¹²² N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 150.

jeste zgrada u ulici Čekaluša 61. iz 1910. godine. Na njoj kombinira elemente gradnje starih bosanskih kuća sa stilovima historicizma i secesije. Upravo na stambenim i drugim većim građevinama se pojavljuju poteškoće prilikom preuzimanja tradicionalnih motiva kao osnova gradnje jer ne postoje uporišta i primjeri ovog tipa u osmanskoj arhitekturi. Ono na šta se stavlja poseban fokus jeste slikovitost cjeline i jedinstvo forme i strukture.

Ono po čemu je karakteristično djelovanje arhitekta Pospišila jeste da je njegov graditeljski razvoj tekao pod utjecajem evropskih, najviše praških, arhitekata. Ideju važnosti domaćeg graditeljstva, koje uzima u obzir komponente prostora i vremena, razvija za vrijeme boravka u Češkoj. Ovakav stav je uslovio njegovom istraživanju tradicionalnog izraza odmah nakon dolaska u Sarajevo, a prioritet je postala i zaštita postojećeg kulturnog i graditeljskog naslijeđa. Da bi se nastavila gradnja i dalji razvoj gradova, prvenstveno Sarajeva, neophodno je ustanoviti njihove dotadašnje vrijednosti i kulturne komponente. Potom tek slijedi novogradnja koja treba da uspostavi dijalog s prostorom i djeluje kao dio cjeline. Iz tog razloga, Pospišil dosta kritikuje disharmoniju koja se počela javljati na prostoru Baščaršije gdje su novonikle građevine uveliko narušavale sliku cjeline.

Na osnovu ovog, uspostavljeni su temelji za dalji rad koji obuhvata, pored analize i zaštite graditeljskog naslijeđa, i oslanjanje i upotrebu elemenata domaće gradnje. U tom je neophodno naći rješenje koje će s jedne strane zadovoljiti plansku zaštitu, a s druge napredak.

Arhitekti u Bosni i Hercegovini donekle bivaju svjesni važnosti harmonije i slikovitosti predjela i pejzaža, te ujedno potaknuti i političkim razlozima, izabiru pseudomaurski stil kao reprezentni stil bosanskog naroda. U tom duhu se gradi i sarajevska vijećnica. Arhitekt Pospišil ovaj odabir dosta kritikuje, a razlog je nepovezanost stila sa istinskim lokalnim.¹²³ Uzori se nisu tražili u bosanskom narodnom graditeljstvu, već u egipatskim i arapskim karavansarajima koji su imali stilska obilježja karakteristična potrebama i klimatskim prilikama tih područja, nikako Sarajeva. Disharmoniji Vijećnice doprinosi i njena *čokoladna boja*¹²⁴ koja se nije, po mišljenu Pospišila, trebala tražiti ni u Kairu,

¹²³ J. Pospišil, „Unser Rathaus“, *Bosnische Post*, 20. decembar 1909.

¹²⁴ J. Pospišil, „Unser Rathaus“, *Bosnische Post*, 20. decembar 1909.

Carigradu, Rimu, Veneciji ili Beču, već kod tadašnjih dundera koji su svoj posao bojenja Begove, Careve ili koje druge džamije radili u čisto bijeloj. Po njemu, najbolji izbor i za Vijećnicu jeste bijela, kako bi se barem s njom prilagodilo mjesnim običajima, kada je već u ostalom tako strana svojoj okolini. Vijećnica i druge zgrade ovog stila koje nastaju ne odgovaraju bosanskom podneblju i samim tim ruše jedinstvenu sliku cjelokupnog prostora.

Arhitekt smatra da svaka narodna umjetnost u sebi nosi jezgru velike istinske umjetnosti i napredak je jedino moguć ako taj narod snažno sudjeluje u spašavanju osobina vlastite rase iz bezbojnog internacionalizma.¹²⁵ To je moguće kroz traganje za vlastitim korijenima, ali i potrebama svakidašnjeg života koje nadilaze estetske vrijednosti. Sistem gradnje starih gradova je, za Pospišila, najpodesniji i za moderne okolnosti. U svom tekstu o održavanju karaktera čaršije kaže: *Novo oblikovanje mora biti takvo da domaće stanovništvo u njemu vidi utjelovljenje i izraz materijalnog i kulturnog napretka koji su oni djelimično sami postigli a djelimično k njemu teže.*¹²⁶

Za Pospišila, bosanski gradovi sa svojim stambenim građevinama treba da budu uzor za dalji razvoj jer oni *označavaju najfinije doživljeno upotpunjavanje same prirode i kao takvi zaslužuju da, iz ovog gledišta, budu shvaćeni kao uzorci i za modernu umjetnost izgradnje gradova, a posebno za gradove s vrtom.*¹²⁷ Bosanska kuća sa svojom okolinom koja je okružuje gradi jednu nerazdvojnu cjelinu. Odlikuje se strmim krovom prekrivenim drvenom šindrom, bijelom fasadom, većinom je jednospratnica s prizemljem od ćerpića i spratom od drveta i isto tako ćerpića. Hercegovačka, također uslovljena vremenom i prostorom, koristi dostupni kamen, a krovovi su znatno ravniji. Bosanski način gradnje je više od njegovog pukog razumijevanja kao narodne umjetnosti, *ona je priroda koja je postala „ukočena“, a da opet nije oponašanje prirode.*¹²⁸ Ona je vid dopune prirodi čije vanjske forme proizilaze iz potreba stanovništva.

Među značajnim karakteristikama bosanske kuće Pospišil prvenstveno navodi doksate s njihovim naglašenim mjestima za sjedenje. Njihova forma je različita, najčešće

¹²⁵ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 200.

¹²⁶ J. Pospišil, „Die Čaršija und die Wege zur Erhaltung shres charakters“, *Bosniche Post*, 22. mart 1913.

¹²⁷ J. Pospišil, „Bosniche Stadte“, *Der Stadtbeau*, VIII Jahrgang, 1., januar 1911.

¹²⁸ J. Pospišil, „Bosniche Bauweise“, *Bosniche Post*, 7. jun 1909.

pravokutna ili poligonalna. Potom su tu divanhane koje su kod muslimanskih kuća zatvorene rešetkama i nadstrešnice iznad ulaznih vrata.¹²⁹ Primjer upotrebe elemenata bosanskog stila jesu četiri stambene kuće na Kovačićima u Sarajevu. Sastoje se od strmog krova na četiri vode, naglašene strehe, čistih bijelih fasada bez ukrasa, poligonalnih erkera i terasastih drvenih konstrukcija. Sve su to komponente karakteristične za staru bosansku kuću. Na skici projekta zgrade vatrogasne kasarne, može se prepoznati drvena osmatračnica čiji izvor inspiracije predstavlja upravo bosanska divanhana. Element tradicije je dodatno naglašen rezbarijom koja predstavlja primjer obrtnički vješto obrađenog drveta. Na zgradi Musafije su to dva poligonalna erkera i naglašena krovna streha čime se uspostavlja dinamičnost fasade.

U velikoj većini svojih radova, arhitekt Pospišil izražava dualnost u vidu primjene secesionističkih elemenata koje vješto komponuje sa onim lokalnim. Kroz dosad navedene primjere, može se uvidjeti da je primjena karakteristika bosanskog sloga vrlo česta, ali da je ujedno usmjeren ka modernim tendencijama. Najbolji primjeri su Vatrogasna kasarna, zgrada Musafija i Robna kuća Prčić u Tuzli. Pospišil u svom radu negira disciplinu elevacije secesionističkog pročelja. On se tek površno oslanja na secesionistički način gradnje, a kompozicione elemente pročelja preuzima upravo iz zatečene arhitekture. Naročito na projektima porodičnih stambenih zgrada on pronalazi rješenja koja i osnovom i konačnim izgledom nose prepoznatljive crte domaće stambene arhitekture, koje bi se, bez posebnih ograda, mogle prihvatiti kao rješenja u bosanskom slogu.¹³⁰ Suštini primjene bosanskog sloga se možda najviše približava projektom Hadim Ali-pašinog vakufa. Forma građevine je dosta pojednostavljena. Lišena je secesijske dekoracije, a detalji sa elementima bosanskog stila su reducirani. Dinamičnost je ostvarena poligonalnim erkerom i drvenom lođom.¹³¹ Donji sprat je potpuno pojednostavljen. Prozori su u ravni zida rađenog od kamena. Karakter bosanskog lokalnog je naglašen četverovodnim krovom s naglašenom strehom.

Ono što je važno istaknuti jeste da u svojim tekstovima i predavanjima, arhitekt Pospišil nikad ne spominje termin „bosanski slog“, pa ni nakon upotrebe termina od strane

¹²⁹ J. Pospišil, „Bosniche Bauweise“, *Bosniche Post*, 7. jun 1909.

¹³⁰ M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 157.

¹³¹ Isto, str. 165.

arhitekta Josipa Vancaša, po prvi put u članku „Bosansko narodno graditeljstvo“. Naprotiv, Pospišil u januarskom izdanju teksta „Aus bosnicher Praxis“ navodi da kod priloženih skica nije koristio nikakav stil u uobičajenom smislu, već su oni rezultat jednog jedinstvenog voljnog izražavanja. Uprkos tome, njegov utjecaj na formiranje ideje bosanskog stila gradnje je neupitan, a svojim posljednjim projektima dostiže i njegovu suštinu.¹³² Do toga dolazi na osnovu njegovih stalnih tendencija održavanja kontinuiteta arhitekture koji se zasniva na temeljima tradicije i narodnog graditeljstva, a s druge strane modernih tokova i razvoja.

4.4. Značaj i doprinos bosanskog sloga u historiji arhitekture evropskog modernizma

Uprkos dugom otporu domaćeg stanovništva da prihvati nove načine visokogradnje koje donosi austrougarska vlast, nastaju mnogobrojna rješenja novih građevinskih standarda. Utjecaji i mjere koje donosi nova vlast djeluju na miješanje domaćeg i novog, čime se počinju koristiti novi materijali i stilske karakteristike. Graditeljske faze naposljetku dovode do pojave bosanskog sloga u zadnjoj deceniji austrougarske vlasti.¹³³

Novi pristup tretiranja tradicionalnog graditeljstva je počeo otvarati put razvoju modernističkih tendencija. O tome Bušatlić kaže:

Arhitektura bosanskog sloga je u svom kreativnom i istraživačkom konceptu bliža secesijskim formama iz kojih se razvija nego eklektičnim metodama neostilova bez razvijenog senzibiliteta za karakter i ambijentalne vrijednosti autohtonog graditeljstva. Školovani arhitekti, djelujući kao službenici Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini, imali su priliku temeljito se upoznati s lokalnom graditeljskom baštinom, u kojoj uočavaju niz oblikovnih, funkcionalnih i prostornih vrijednosti, podudarnih sa središnjim principima oblikovnog purizma i funkcionalizma moderne arhitekture.¹³⁴

¹³² M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 171.

¹³³ I. Krzović tvrdi da su se već početnih godina okupacije javljala rješenja na kojima se može prepoznati spoj domaćeg graditeljstva i stilova historicizma, i to najčešće na stambenim objektima muslimanskog stanovništva: Ibrahim Krzović, *Nagovještaji bosanskog sloga-prihvatanje neprihvatljivog*, Simpozij „Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini“ od 22. novembra 2014. u Sarajevu, Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, ed. Vjekoslava Sanković Simčić, Sarajevo, 2016., str. 5-11.

¹³⁴ L. Bušatlić, „Bosanski slog u komparativnom diskursu...“ str. 463.

Nadalje autorica navodi kako se još u skicama i studijama Ernsta Lichtblaua može prepoznati kritički pristup prema tradicionalnim elementima, bez pukog nadodavanja. Svi ukomponirani elementi treba da budu usklađeni potrebama života i da služe svrsi, što je suprotno tendencijama dotadašnjih neostilova. Ovo prepoznaje i Pospišil koji naglašava funkcionalnost i jasnu logiku narodnog graditeljstva. To su univerzalni elementi koji se mogu i trebaju primijeniti u suvremenom kontekstu.

Bosanski slog nije produkt političkih i ideoloških težnji, već kritičkog promišljanja i istraživanja tradicionalnih arhitektonskih oblika. On je stil regionalnog karaktera, jer ga određuje regionalna posebnost. Time nastaju građevine u čistom bosanskom slogu, lišene dodatnih nacionalnih obilježja, poput Vancaševog Hrvatskog doma u Kiseljaku iz 1910. godine.¹³⁵

Arhitektura bosanskog sloga se odlikuje pojednostavljivanjem fasadnih površina koje su lišene suvišne dekorativnosti, geometrijskim formama i funkcionalnošću i kao takav se može smatrati početkom moderne u arhitekturi Bosne i Hercegovine. Ovaj arhitektonski izraz je *suštinski moderan, formalno secesijski, a oblikovno prepun asocijacija na tradicionalnu arhitekturu*.¹³⁶ Lišen imperijalne ideologije i nacionalnih težnji, stil je jedinstvena pojava koja se može izdignuti iznad prostora i vremena. Njegova ključna tendencija jeste sinteza tradicije i modernosti koja se nastavlja i u modernističkim i postmodernističkim arhitektonskim rješenjima, s radovima braće Reufa i Muhameda Kadića, Juraja Najdharta, Dušana Grabrijana, Zlatka Ugljena i mnogih drugih.

¹³⁵ N. Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 264.

¹³⁶ L. Bušatlić, „Bosanski slog u komparativnom diskursu...” str. 466.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu analize odabranih primjera iz opusa stvaralaštva arhitekta Josipa Pospišila, može se sa sigurnošću utvrditi njegov kvalitetan doprinos u razvoju bosanskog sloga kao jedinstvenog stila gradnje karakterističnog za područje Bosne i Hercegovine. Iako se on nije direktno zalagao za njegov razvoj, svakako je to radio svojim dugogodišnjim djelovanjem na polju zaštite kulturne ostavštine i njegovanja graditeljske baštine. Njegova djelovanja su pomogla da se definira stil i postavi standard za druge arhitekta koji rade u ovoj tradiciji.

On u svom najplodnijem periodu usko surađuje sa arhitektom Josipom Vančašem koji svojim prijedlogom rezolucije o zaštiti spomenika kulture na prostoru Bosne i Hercegovine aktivno podstiče pitanje bosanskog stila gradnje tražeći određene olakšice za građevine podignute u ovim okvirima.

Arhitekt Pospišil vrlo vješto komponuje elemente ovog stila na svojim arhitektonskim projektima. Ovome ide u prilog i njegova dugogodišnja dosljednost idejama koje razvija još tokom svog školovanja na Akademiji u Pragu, ali i radom s nekim vrlo uspješnim evropskim arhitektima. U radovima se oslanja na tradiciju kako bi došao do originalnih umjetničkih izraza i time doprinosi razvoju bosanskog sloga kao produkta regionalnih načina gradnje promišljenih u duhu modernizma, a koji u vernakularnoj gradnji prepoznaju elemente funkcionalizma i oblikovnog purizma.

Pospišilove građevine odlikuju se mješavinom stilova, sa tradicionalnim bosanskim elementima i evropskim ukrasnim motivima. Značajni projekti koje radi su Vatrogasna kasarna, koja se nalazi na sjecištu ulice Hamdije Kreševljakovića i ulice Fehima efendije Čurčića u Sarajevu, zgrada Halid Ali-pašinog vakufa između Mis Irbine i ulice Džemaludina Čauševića, Palata Musafija u Titovoj ulici, sve iz 1913. godine. Godinu kasnije projektuje i robnu kuću Prcić u Tuzli. Ovi objekti se mogu smatrati prvim primjerima moderne arhitekture sa elementima bosanskog tradicijskog graditeljstva. Projektima Josip Pospišil podcrtava svoje interesovanje za stilsko eksperimentiranje blisko bosanskom slogu i secesiji. Svojim djelovanjem arhitekt je dao usmjerenja ka

regionalnom stilu koji će pratiti drugi arhitekti poput Josipa Vancaša, Rudolfa Teniesa, Hansa Bergera i drugih.

Arhitekt Pospišil u narodnom graditeljstvu prepoznaje univerzalne vrijednosti koje se mogu primijeniti i u modernom kontekstu i pojavom bosanskog sloga se javlja proces njegovog prožimanja sa secesijom i modernom. Kako navodi Kurto, specifične forme tradirane secesije otvaraju put razvoju bosanskog sloga i rane moderne. Motivi, poput doksatnih formi, preuzimaju se iz narodnog graditeljstva i ostvaruje se osjećaj duha mjesta. Kroz reinterpretaciju tradicionalnih arhitektonskih oblika i usmjerenost ka modernističkim evropskim tendencijama, bosanski slog ostvaruje puni potencijal.

6. POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1. - *Vila Perišić u Sarajevu arhitekta Hansa Bergera*, izvor: Der Bautechniker, br. 1., Beč, 3. januar 1919., str 11.

Slika 2. - *Skica Jajca, J. Pospišil, 1911.*, izvor: M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 71.

Slika 3. - *Skica J. Pospišila, Okrugla ulica, 1909.*, izvor: M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 73.

Slika 4. - *Skica J. Pospišila za kuću ef. Osmanage Mehmedića u Zenici*, izvor: Der Bautechniker, februar 1912., str. 1.

Slika 5. - *Perspektivni projekt Zgrade okružnog suda u Doboju arh. J. Pospišila*, izvor: Der Bautechniker, br. 30., Beč, 25. juli 1919., str. 249.

Slika 6. - *Stambeno-poslovna zgrada Musafija*, izvor: slika autorice rada

Slika 7. - *Perspektivni izgled Vatrogasne kasarne J. Pospišila*, izvor: Der Bautechniker, br.1., Beč, 05. januar 1912., str. 4.

Slika 8. - *Robna Kuća Prčić, Tuzla, 1914. godina*, izvor: M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 162.

Slika 9. - *Zgrada Hadim Ali-pašinog vakufa*, izvor: slika autorice rada

Slika 10. - *Skice stambenih zgrada na Kovačićima*, izvor: M. Hrasnica, *Josip Pospišil – život i djelo...*, str. 175.

7. LITERATURA:

1. Abadžić-Hodžić, Aida, *Kultura odijevanja u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće - uloga i značaj ilustracija i priloga u časopisu Nada (1895-1903.) u susretu dva kulturna kruga*, Zbornik radova međunarodnog simpozija „Odjeća kao simbol identiteta“, Tehnički univerzitet, Bihać, 2011., str. 13-29.
2. Abadžić-Hodžić, Aida, *Likovne prilike u Bosni i Hercegovini u godinama austrougarske uprave i pitanje umjetničkog moderniteta: značaj i uloga časopisa Nada*, Simpozij „Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini“ od 22. novembra 2014. u Sarajevu, Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, ed. Vjekoslava Sanković Simčić, Sarajevo, 2016., str. 11-19.
3. Alić, Dijana i Bertram, Carel, „Sarajevo: a moving target“, *Centropa*, vol.2, no. 3, 2002.
4. Alofsin, Anthony, *When Buildings Speak: Architecture as Language in the Habsburg Empire and its Aftermath, 1867-1933*, The University of Chicago Press, Chicago, 2006.
5. Baotić-Rustanbegović, Andrea, „Orientalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama“, *Sophos-časopis mladih istraživača*, maj 2012.
6. Baotić-Rustanbegović, Andrea, *Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918.*, doktorska disertacija obranjena 2018. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu
7. Basler, Đuro, *Katedrala u Sarajevu*, Nadbiskupski ordinarijat Vrhbosanski, Sarajevo, 1989.
8. Besarović, Risto, *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968.
9. *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896.*, Izdanje Izložbenog ureda Bos. Herc. Zemaljske vlade, 1896.
10. Božić, Jelena, *Arhitekt Josip Vancaš: značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, 2006.
11. Bušatlić, Lejla, „Bosanski slog u komparativnom diskursu nacionalnih arhitektonskih stilova na području Balkana“, *Radovi Filozofskog Fakulteta u Sarajevu*, 24, Sarajevo, 2021., str. 459–475.
12. Ćeman, Mirza Hasan, „Projekt zgrade Muslimanske trgovačke i poljodjelske banke u Tešnju arhitekta Josipa Vancaša“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 2, 2012.
13. Dimitrijević, Branka, *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, doktorska disertacija obranjena 1991. godine na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu
14. Fejzić, Emir, Fejzić, Irma, *Sarajevska čaršija od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2018.

15. Gudelj, Jaseka, „Interdisciplinarni pristup gradu: Sarajevo i pamćenje“, *Kvartal* Vi-3I4-2009., str. 109-113.
16. Hadžimuhamedović, Fehim, *Tekst o arhitekturi*, Did, Sarajevo, 2001.
17. Hartmuth, Maximilian, „K.(u.)k. colonial? Contextualizing Architecture and Urbanism in Bosnia-Herzegovina, 1878-1918.“, *Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina and the Western Balkans, 1878-1918*, ed. C. Rutner, Peter Lang Publishing Inc, New York, 2015
18. Hrasnica, Mehmed, *Josip Pospišil – život i djelo*, Arhitektonski fakultet, 2003.
19. Lipa, Aida, „The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina: Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art“, *Kakanien*, Beč, 26. maj 2006.
20. Krzović, Ibrahim, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918.*, Umjetnička galerija, 1987.
21. Krzović, Ibrahim, *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Kulturno naslijeđe, Sarajevo, 2004.
22. Krzović, Ibrahim, *Nagovještaji bosanskog sloga-prihvatanje neprihvatljivog*, Simpozij „Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini“ od 22. novembra 2014. u Sarajevu, Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, ed. Vjekoslava Sanković Simčić, Sarajevo, 2016., str. 5-11.
23. Spasojević, Borislav, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Rabic, 1999.
24. Šabanović, Mirha, *Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo*, doktorska disertacija obranjena 2022. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu
25. Kuděla, Jiří, Dimitrijević, Branka i Vacík, Ivo, *Arhitekt Karel Pařík : čeh koji je gradio evropsko Sarajevo (04. 07. 1857. - 16. 06. 1942.)*, Ambasada Češke Republike u BiH, Muzej Sarajeva, 2007.
26. Kurto, Nedžad, *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*, Kulturno naslijeđe, Sarajevo 1998.
27. Kurto, Nedžad, „Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini: Historijske osnove rane moderne“, *Prilozi*, 28, Sarajevo, 1999., str. 115–127.
28. Kurto, Nedžad, *Sarajevo 1492-1992*, Oko, Sarajevo 1997.
29. Mladenović, Ljubica, *Građansko slikarstvo u BiH u XIX vijeku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982
30. Pašić, Amir, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, Austrougarski period (1878-1918)*, Univerzitet u Sarajevu Filozofski fakultet, Odsjek za historiju, Sarajevo, 2014., pristup: https://www.cidom.org/wp-content/uploads/2015/12/Amir-Pašić-Arhitektura-BH-1878-1918_opt.pdf posjećeno: 03.12.2022.
31. Schorske, Carl E, *Beč krajem stoljeća: politika i kultura*, Antibarbarus, Zagreb, 1997.
32. Spasojević, Borislav, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.,

33. Svoboda, Jan E., *Praha stoletá. K autorství některých pražských fasád období secese, moderny a kubismu*, Staletá Praha XXVII, 2011.
34. Učović, Danijela, „Sakralna arhitektura Zlatka Ugljena“, doktorska disertacija objavljena 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu
35. Vancaš, Josip, „Bosansko narodno graditeljstvo“, *Tehnički list*, 24.X, Zagreb, 31. decembar 1928.
36. Vancaš, Josip, „Familienwohnhaus des Herrn Hamidaga Husedžinović in Banjaluka“, *Der Bautechniker*, br 25., Beč, 18. juni 1915.

Internet linkovi:

1. [Matriční záznam o narození a křtu](#), posjećeno: 12.03.2023.
2. <https://encyklopedie.praha2.cz/osobnost/2490-josef-pospasil>, posjećeno: 07.05.2023.
3. <https://web.archive.org/web/20080605032326/http://www.dnevniavaz.ba/profil/mufidg/muzicki-paviljon-na-atmejdanu-7602>, posjećeno: 07.05.2023.

Časopisi:

1. *Bosanski glasnik*, Sarajevo, 23. decembar 1913., str. 120.
2. *Architektonicky obzor*, ročník V, br.5., Prag, 02. maj 1906., str. 23-26.
3. *Architektonicky obzor*, ročník VII, br. 9., Prag, 2. septembra 1908., str. 36.
4. *Nada*, br. 16., 15. august 1900., Sarajevo, str. 251-253.
5. *Nada*, br. 17., august 1900., Sarajevo, str. 268-270.
6. *Nada*, br. 18., septembar 1900., Sarajevo, str. 1., 276-277.
7. „Urbanistički plan grada Sarajeva za urbano područje Sarajeva za period od 1986. do 2015. godine“, *Službene novine grada Sarajeva*, br. 4., Sarajevo, 15. mart 1990.

Objavljeni članci Josipa Pospišila:

1. „Návrh fasády pro skupinu domu v Kopernikove ulici na Královských Vinohradech“, *Architektonicky obzor*, ročník VI, br.1., Prag, 02. januar 1907.
2. „O domaci architekture“, *Architektonicky obzor*, ročník VI, br.8., Prag, 07. august 1907.
3. „Bosnische Bauweise“, *Bosnische Post*, 7. jun 1909.
4. „Unser Rathaus“, *Bosnische Post*, 20. decembar 1909.
5. „Die Volkskunst in Bosnien“, *Bosnische Post*, Sarajevo, 10. septembar 1910.
6. „Bosnische Stadte“, *Der Stadtbeau*, VIII Jahrgang, 1., januar 1911.
7. „Aus bosnicher Praxis“, *Der Bautechniker*, br. 30., Beč, 28. jul 1911.
8. „Aus bosnicher Praxis“, *Der Bautechniker*, br. 1, Beč, 5. januar 1912.

9. „Die Čaršija und die Wege zur Erhaltung shres charakters“, *Bosniche Post*, 22. mart 1913.
10. „Aus mohammedanichen Friedhofen in Bosnien“, *Der Bautechniker*, br. 45., Beč, 06. novembar 1914.
11. Ein Husflung nach Sarajevo“, *Bosniche Post*, 03. oktobar 1915.
12. „Wie man in Bosnien Djamijen*) baute.“, br. 1., *Der Bautechniker*, Beč, 07. januar 1916.
13. „Die Caršija von Sarajevo“, *Der Bautechniker*, br. 14., Beč, 07. april 1916.
14. „Beschafsts und Wohnhaus in Sarajevo, Čemalušastrasse 15.“, *Der Bautechniker*, br. 2., Beč, mart 1918.
15. „Bezirksgerichtsgebäude in Doboj, Bosnien“, *Der Bautechniker*, br. 03., Beč, 25. jul 1919.